O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Qo‘lyozma huquqida

ISMOILOV XURMATILLO TO’LQINJON O’G’LI

“TIL HODISALARIGA SINERGETIK YONDASHUV”

Ixtisoslik: 5A 111201- “O‘zbek tili va adabiyoti”

Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar: **f.f.n.dots Rahimov U.E**

Andijon - 2015

MUNDARIJA

Kirish.

Asosiy qism.

1. SINERGETIKANING TAMOYILLARI

1.1 Sinergetikaning o’ziga xos xususiyatlari…………………………………....7

1.2 Sinergetikaning tayanch tushunchalari **……………………………….33**

2.SINERGETIK TADQIQ ETISH

1.1Sinergetik yondashuv tamoyillari…………….……………………...34

1.2 Sinergetikaning tilshunoslikka tatbiq etilishi……………………...............37

1.3 Sinergetik tadqiq etish usullari...41

3. TIL BIRLIKLARINI SINERGETIK TAHLIL QILISH

2.1 Fonetik va fonologik sathni sinergetik tahlil qilish……..............................45

2.2 Leksikologiya va leksik sathni sinergetik tahlil qilish................................ 51

2.3 Sintaktik sathni sinergetik tahlil qilish………..64

Xulosa..68

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati...74

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Jamiyatimiz hayotida ro‘y berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy jarayonlarning ilm-fanda o‘z aksini topishi shubhasiz, ayniqsa bu hodisa tilshunoslik fanida o‘z aksini topishini bugungi botayotgan quyoshning ertaga chiqishi muqarrarligi bilan qiyoslash mumkin.

Mamlakatimizda bugungi kunda milliy ma’naviyatimizni yuksaltirish, urf-odat va qadriyatlarimizni yoshlar ongi shuuriga singdirish eng dolzarb vazifalardan biriga aylangan.

“Ma’lumki, o‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy va ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhdir”.[1]

Tilimiz jamiyat hayotida bu qadar katta ahamiyatga ega ekan, uning o‘ziga xos jihatlarini chuqur o‘rganish hozirgi o‘zbek tilshunosligi oldidagi muhim vazifalardan biridir.

O‘zbek tilshunosligidagi bugungi kunda yaratilayotgan qator tadqiqotlar, izlanishlar aynan shu talablardan kelib chiqadi. O‘zbek tilshunosligining hozirgi davrda qo‘lga kiritayotgan katta yutuqlari bilan birga, hali ilmiy tadqiq etilmagan ko‘pgina sohalar ham mavjud. Shu ma’noda ilmiy paradigmalardan biri - sinergetikaning tilshunoslikka tadbiq etilishi va bu chorahada tug’ilgan “lingvosinergetika” sohasining maqsad va vazifalarini yetarlicha yoritishni ko’zda tutdik. Garchand unda bir qancha munozarali masalalar bo‘lsa ham, ularni kelgusida chuqurroq muhokama etish va bu sohadagi ilmiy izlanishlarni davom ettirish nazarda tutilgan.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. **S**hu kunga qadar lingvosinergetikaga oid ko’plab monografik tadqiqotlar yaratilgan bo’lsa ham,lekin mazkur yo’nalish nimani o’rganadi,qanday o’ziga xos xususiyatlarimavjud degan savollarga javob

[1] Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 83-бет.

beruvchi biron –bbir asarga ega emasmiz.O'zbek o'quvchilarini lingvosinergetika yo'nalishininmg tub ildizlari,o'ziga xos xususiyatlari,til sistemasiga tadbiq etilishi kabilar bilantanishtiruvchi ma'rifiy asarga ehtiyoj yuzaga keldi.Mazkur ilmiy ishimizshu maqsadni o'z oldiga qo'yadi.

Ushbu asosiy maqsaddan kelib chiqib, ishda quyidagi vazifalarni bajarish ko'zda tutiladi:

- Tilshunoslik va sinergetika munosabati yetarlicha yoritib berish;
- Sinergetik yondoshuv tamoyillari;
- Sinergetikaning tilshunoslikka tadbiq etilishi;
- Fonetik va fonologik sathni sinergetik tahlil qilish;
- Leksikologiya va leksik sathni sinergetik tahlil qilish;
- Sintaktik sathni sinergetik tahlil qilish

Tadqiqotning metodologik asoslari va usullari. Dissertatsiya tadqiqotida lingvosnergetikaning sistemologiya va sistemaviy tilshunoslikning zamonaviy tushunchalari hamda ko'rsatmalaridan, bilish nazariyasining induktiv va deduktiv, analiz va sintez metodlaridan foydalanildi.

Dissertatsiya natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Dissertatsiya natijalaridan o'quv-uslubiy qo'llanmalar tuzish, Oliy o'quv yurtlarining bakalavr bosqichidagi filologiya fakultetining talabalari lingvosinergetikaga oid maxsus seminar kurslarini o'tish jarayonida foydalanishlari mumkin.

Dissertatsiya ishining ilmiy tadqiqot ishlari bilan bog'liqligi. Dissertatsiya mavzusi Andijon davlat universiteti «Tilshunoslik» kafedrasining istiqbol ilmiy rejasiga kiritilgan va kafedrada olib borilayotgan tadqiqot ishlari bilan uzviy bog'liq.

Dissertatsiya natijalarining sinovdan o'tishi. Dissertatsiyadagi ayrim natija va xulosalar Andijon davlat universiteti filologiya fakulteti Tilshunoslik kafedrasi seminarlarida bayon etilgan, mavzu bo'yicha tezislar ilmiy to'plamlarda nashr etilgan.

Tadqiqotning tuzilishi va hajmi. Tadqiqot kirish, asosiy qism, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat. Ishning hajmi ___ sahifani tashkil qiladi.

Dissertatsiyaning tuzilishi. Dissertatsiya hajmi Word dasturi Times New Roman shriftining 14 kegel kattaligida ....bet bo‘lib, Kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

Sinergetikaning o’ziga xos xususiyatlari

Olamning bor bo’y basti, aql-shuurga ega insoniyat, jon ato etilgan zarra biologik jismlardan tortib nabotot olamining har bir elementi, bularning barchasini mavjudlik va yashashga bo’lgan intilish harakatga keltiradi. Buning natijasi o’laroq har daqiqada rivojlanish, yangilanish va o’z-o’zini to’ldirsh holati amalga oshadi.

Har bir narsa va hodisa doimo o’sishda, o’zgarishdadir. Lekin bu o’zgarishlar ko’pincha yashirin holda kechadi. Ichki o’zgarishlar bir tartibdan ikkinchi tartibga o’tish orqali yuzaga chiqadi.[1]

Yuqorida aytib o’tgan misollarimizning negizi o’z-o’zini tashkillash “**sinergetika”** ga asoslanayotgani ma’lum. Shu ma’noda sinergetika o’zi nima? Uning o’rganish obyekti, tarixi qanday kabi savollarga javob topib olaylik.

Ba’zi manbalarda “sinergetika” so‘zini fanga birinchi marta amerikalik arxitektor Richard Fuller olib kirgani haqida ma’lumotlar keltirilgan[2]

Ma’lumki, sinergetika dastlab nemis fizigi German Xaken va belgiyalik olim Ilya Prigojinlar tomonidan tabiatdagi hodisalarga, termodinamik jarayonlarga, lazer nuri, molekulalar, suyuqliklar, kristallar, kimyoviy strukturalar, biologik turlarga nisbatan faol tatbiq etilgan.[3] Sinergetikaning fanda yangi metodologiya sifatida yuzaga kelishi XX asrning 70-yillarida nemis olimi, Shtutgart universiteti professori Georg Haken va belgiyalik olima, Bryussel universiteti professori Nobel mukofoti sovrindori Ilya Prigojin nomlariga bog’liqdir. 1973 yili Georg Haken o’z-o’zini tashkil etish muammolariga bag’ishlangan birinchi konferensiyada “Kuchli noting va nofizik sistemalarda kooperativ hodisalar” nomli nutq so’zlagan edi, tom ma’noda mana shu sana **sinergetika**ning tug’ilgan yili hisoblanadi.

Olim korporativlik turli tizimlarda, masalan, astrofizik hodisalarda, gidrodinamik beqarorlik hodisalarida, atmosferada, siklonlarning hosil bo’lishida, populyatsiyalar dinamikasida ham kuzatilishini “Sinergetika” (1977), “Tabiat sirlari”

---

[1] Abdulhamid Nurmonov, Azamatjon Rahimov Lingvosinergetikaga kirish – Toshkent akademnashr 2013.- B. 4-5

[2] B.Yo’ldoshev – f.f.d., SamDU professori Sinergetikaning filolog kadrlar tayyorlashdagi ahamiyatiga doir maqola 1-bet.

[3] Thomas S. Kuhn. The Structure of Scientific Revolution. – Chicago: University of Chicago Press, 1970. — P. 11.

(2003) kabi kitoblarida aniq dalillar bilan isbotlab berdi[1] U ko'pkina fanlarda: astrologiya, fizika, kimyo, biologiya, iqtisodiyot, xatto sotsiologiyada ham tizim qismlarining birlashishi makroskopik tuzilmalar yoki funksiyalarga olib kelishini kuzatish mumkinligini qayd etdi.

G.Haken muharrirligi ostida Shtutgart universiteti Nazariy fizika va sinergetika institute olimlari tomonidan keyingi o'n besh yil ichida "Shpringer" nashriyotida sinergetikaga oid 70 jilddan ko'proq kitob nashr etilgan bo'lib, hozirgi unda 20 dan ortiq fan sohalarida ilmy tadqiqotlar olib borilmoqda. Rossiyada 400 dan ortiq monografiyalar, ilmiy risolalar aynan sinergetika xususida yozilgan va nashr etilgan.

Aytib o'tilgan ilmiy manbalar sinergetikaning rivojlanish suratinini ko'rsatadi.Sinergetika tabiiiy fanlar va gumanitar fanlar integratsiyasini tezlashtirmoqda ya'ni sinergetika har ikki soha uchun ham metodologiya (tadqiqot usuli) vazifasini bajarmoqda.

Sinergetika fanlik maqomini olgunga qadar turli nomlar bilan atab kelindi: Germaniyada "o'z-o'zini tashkillash nazariyasi"(G.Haken), AQSHda "dinamik haos nazariyasi", "xaosologiya" (M.Feygembaum), Fransiyada "bifurkatsiya va katastrofalar nazariyasi" (V.I.Arnold va I. Prigojin), "murakkablik haqidagi fan"("complexity science"), Chilida "autopoeziya nazariyasi" (U.R.Maturana), Rossiyada "nochiziqli dinamika nazariyasi"(S.P.Kurdyumov) va boshqalar.

O'zigacha bo'lgan va rivojlangan yondashuvlar asosida sinergetika taraqqiy etdi. Bunda ayniqsa A.I.Bagdanov nomi bilan bog'liq tektologiya nazariyasi, L.Fon Bertalanfinning sistemalar nazariyasi, N.Vinerning kibernetika nazariyasi sinergetikaning g'oyaviy jihatda boyishida muhim rol o'ynadi.

Sinergetika atamasi 1969 yili German Haken tomonidan qo'llangan bo'lsada, u 1977-1978 yillardagina fan sohasi vakillari tomonidan qizg'in qabul qilindi. Sinergetika atamasi yunon tilidan olingan bo'lib, "birgalik", "birgalikda ishlash", "hamkorlik", "ko'maklashish", "ishtirokchilik", ma'nolarini anglatadi. U ilmiy tadqiqotlarda ko'pincha "muvofiqlashtirilgan harakat", "uzluksiz harakat", "birgalikda foydalanish" , "murosa falsafasi" kabi ma'nolarda qo'llanadi.

---

[1] Haken H. Synergetics.- Berlin:Springer,1978.

Sinergetika sistemalarning o'z-o'zidan tashkil bo'lish nazariyasi, chiziqsiz hodisalarni o'rganish, dunyoni yangicha izohlash, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy murakkab tizimli jarayonlarning tabiatini bilishga qaratilgan ilmiy yo'nalishdir.

U tabiatdagi murakkab tizimlarda o'z-o'zini tashkil qilish jarayonini, evolyutsiyaning qaysi bosqichida xaos (tartibsizlik) asosiy o'rinni egallashi tartibsizlikdan tartibning paydo bo'lishi, qati'iy qonuniyatdan chetlashish holati (fluktuatsiya), beqaror va barqaror holat, chiziqli va chiziqsiz taraqqiyot, hozirgi zamon dunyo manzarasining yangi ustuvorliklarinin – muvozanatsiz dunyo konseptsiyanin, rivojlanishning chiziqsizligi va ko'pmuqobilligi hodisasi kabimasalalarni o'rganadi.

Sinergetika umumfalsafiy metodologiya sifatida struukturogenezning eng umumiy qonuniyatlarini aniqlashni o'z predmetiga aylantirgan o'z-o'zini tashkillash qonuniyatidar.

G.Haken fanni nima uchun "sinergetika" deb nomlanganini quyidagicha tushuntiradi.

Birinchidan unda mekroskopik darajada tuzilmani vujudga keltiradigan ko'plab kichik tuzilmalarning birgalikdagi faoliyati tadqiq qiloinadi.

Ikinchidan, tizimlarning o'z-o'zini tashkil etish tamoyillarini topishga u turli fanlarni jalb etadi. Ya'ni bilimning tor ixtisoslashgan sohalarida sodir bo'layotgan inqiroz munosabati bilan axborotni oz sonli qonunlar, konsepsiyalar yoki g'oyalarga zichlashtirish lozim, sinergetikaga esa mana shunday urinishlardan biri sifatida qarash mumkin.

Uchinchidan turli tabiatli tizimlarning bir xil o'z-o'zini tashkil etish tamoyillari mavjud, bu esa tabiiy va ijtimoiy jarayonlarning umumiy aniqlovchilarini toppish to'g'risida so'z yuritish lozimligini taqazo qiladi.

Sinergetika aynan mana shu umumiy aniqlovchilarni topishga yo'naltirilgan.[1]

G.Haken kabi Yu.L.Klimantovich ham sinergetikaning turli sohalarni bog'lab turuvchi ko'prik ekaniga alohida urg'u beradi: "Sinergetika mustaqil ilmiy soha emas u fanlararo ilmiy yo'nalishdir; uning maqsadi tabiatshunoslikning turli sohalari

[1] Haken G. Sinergetika- M.:1993. – C. 380

shuningdek sotsiologiya va xatto lingivistikaning umumiy qonuniyatlari, umumiy g’oya va metodlarini yuzaga chiqarishi sinergetika doirasida turli maxsus sohalarning ijodiy hamkorligini ta’minlashdir ”[1]

G. Hakenning qarashlarini davom ettirgan holda I.Prigojin noteng tizimlar fizikasini o’rganib yangi effektlarni kashf qildi. I.Prigojin boshchiligidagi Bryussel maktabi vakillari termodinamikada beqaror jarayonlarni tadqiq etishga alohida ahamiyat qaratdilar. Olim “Vaqt, xaos, kvant: vaqt paradoksiga yechim”, “Fluktuatsiyalar, barqarorlik va strukturlarning termodinamik nazariyasi”, “Xaosdan tartib, insoniyatning tabiat bilan yangi muloqoti”, “Beqaror tizimlarda o’z-o’zini tashkillashtirish” kabi qator kitoblarida o’z ta’limotini ilmiy jamoatchilikka havola etdi. Olimning termodinamika nazariyasini yangi g’oyalar, xususan beqaror jarayonlar dissipative strukturalar haqidagi konsepsiyalari bilan rivojlantirgani sababli unga 1977 yili xalqaro Nobel mukofoti topshirilgan. Bungba o’ra tizimdagi ta’sirlartarqaladigan tizim, “dissipative tizim” hisoblanadi, har xil ta’sirlarga o’ta ta’sirchanlik va buning natijasida haddan tashqari muvozanatsizlik dissipative tizimning asosiy xossasidir.

I.Prigojin g’oyalaridan qattiq ta’sirlangan rus matematigi V.I.Arnold va fransuz matematigi R.Tom bifurkatsiya nazriyasini ishlab chiqdilar. Muvozanatdn uzoq sharoitlarda Bifurkatsiya (lotincha bifurcus – “ikkilangan”, “bo’lingan”) mexanizmlari faoliyat ko’rsatib, ular ikkilanish nuqtalarining mavjudligi va rivojlanish nuqtalarining mavjudligini va rivojlanish davomining har xilligini nazarda tutadi va bifurkatiya tizimining murakkablashuvidan dalolat beradi. Bifurkatsiya bir qancha parametrlarga bog’liq holda yangi sifat bosqichiga o’tishning matematik ko’rinishidir, u yangi strukturalarning paydo bo’lishida muhim bosqichdir. Ya’ni bifurkatsiyaga uchragan butunlik qismlarga ajraladi va bu qismlar o’zining ichki uzvlari uchun yangi bir butunlik – Sistema bo’lib xizmat qiladi.

Bifurkatsiyani quyidagi aniq misollar bilan asoslash mumkin.: Biz toshni bolg’a bilan uraylik. Bunda har bir zarradan tosh deformatsiyaga uchraydi, biz har bir

[1] Klimontovich Yu.L. Введение в физику открытых систем//Соросовиский образовательный журналю1991. №8- С.111.

deformatsiyaning harakterini oldindan ayta olamiz, lekin toshning ikkiga bo'linishi qancha tosh parchalari ajralishining natijasi ekanini ayta olmaymiz[1] Shu o'rinda bu holatni tushunish uchun bizga bifurkatsiya yordamga keladi. Ya'ni butun toshni bolg'a bilan urish davomida shunday bir payt keladiki, xuddi shu vaqtdagi toshning holati bifurkatsiyaga misol bo'la oladi.

Akademik N.N.Moiseey ham sinergetikani yangicha yondashuv va talqinlar bilan bilan boyitgan. Olim "taraqqiyot algoritmlari" kitobida sinergetikaning muhim xossasi sifatida universal evolutsionizm va koevalyutsiyani belgilaydi.

Koevolyutsiya global evolyutsionizmning tub negizi bo'lib, u tabiat va jamiyatdagi mavjud sistemalarning birgalikda yashashi, rivojlanishi yoki butunlikning ichki bo'laklari g'oyasidair, bu tushuncha turli biologic turlarning hamkorlikdagi evolyutsiyasini o'rganish, ularning strukturasi va tashkillashuv darajasida paydo bo'lgan.

Hozirgi kunda koevolyutsiya moddiy va ma'nviy rivojlanuvchi tizimlarning evolyutsion o'zgarishlari korrelyatsiyasini izohlaydi. Bunga ko'ra, borliqning umumiy qonuni sistemalar o'rtasidagi birlik, mushtaraklik va hamkorlik asosida rivojlanishni taqazo etadi.

Bunday koevolyutsion tizimlarni biologiyada ko'plab uchratish mumkin. Xususan, baliqlar to'dasi, amiyobalar, chumolilar kolonnasi, qushlarning gala bo'lib uchishi, hayvonlar to'dasining harakati sinergetik tizimning muvofiqlik tamoyiliga yorqin misoldir. Buni qismlar orasidagi murosa (kansensus), tartib parametrlari va holat vektorlari orasidagi o'zaro muvofiqlik sifatida talqin etish mumkin. Mazkur holat sinergetikada "koevolyutsiya" ("birgalikda yashash san'at") nomi bilan ataladi.

Sinergetika, fikrimizcha, paradokslar falsafasidir. Masalan xaos-tartibsizlik, lekin mohiyaatan olib qaraganda aslida xaos strukturalarning uyushganligi va tartibliligining asosidir. Bir qarashda xaos destruktiv (buzuvchi omil) unsurga va tizim taraqqiyotining so'ngi bosqichi, xotimasiga o'xshab ko'rinadi. Aslida u

---

[1] Abdulhamid Nurmonov, Azamatjon Rahimov Lingvosinergetikaga kirish – Toshkent akademnashr 2013.- B. 20-21

tizim va strukturalar ichida konstruktiv (yaratuvchi omil) unsur hisoblanadi hamda avvalgi tizimdan yangi tizimga, yangi bir tartibga o'tishning manbasidir.

Sinergetikaga ko'ra yer yuzida hayotning paydo bo'lishi materiya evolyutsiyasi va o'z-o'zini tashkillantirish jarayonining oqibati, boshqacha aytganda, xaosning hosilasidir.

Dunyoning yaralishi ham diniy va ilmiy tushuntirshda xaosga tayanilsa, bir-biriga zid kelmasligi, muvofiqligi ko'rinadi. Ayniqsa, "Big bang" (kata portlash) nazariyasi va borliqning Olloh taolo tomonidan yaratilgani, bu jarayon xaosdan tartibning (tartibsiz holatdan tartibli holatning) yaralishi sifatida talqin qilinadi.

Qadimgi sharq falsafasida (qadimgi hind, qadimgi Xitoy falsafasida) ham, qadimgi yunon mifologiyasida ham xaos materiyaning barcha forma va mohiyatini yashirin tarzda o'zida aks ettirgan substansiya sifatida baholangani bejiz emas. Xaosning yartuvchanlik xususiyati haqida Antuan de Sent-Ekzyuperi obrazli tarzda shunday yozadi: "Hayot tartibni yaratadi. Lekin tartib hayotni yaratish uchun kuchsizdir".

Demak, xaos tushunchasi yangi yondashuvlar asosida qayta idrok etilmoqda. Shu bois xaosni o'rganishga bo'lgan etibor kuchaymoqda. Xatto zamonaviy falsafiy talinda "Antologiya" (borliqni, mavjudlikni,obyektiv reallikni o'rganuvchi ta'limot) tushunchasi o'rniga "xaosologiya" (yoqlikni o'rganuvchi ta'limot) termini asosiy ahamiyat kasb atib bormoqda. Shunga monand holda xaos bilan bog'liq qator tushunchalar ham yuzaga kelmoqda: "Girdobsimon"(turbulent) xaos", "dinamik xaos", "determinlashgan xaos", "kvant xaos", "kreativ (yaratuvchi, bunyodkor) xaos", "jozibador xaos"kabi/

Tasodifiylik sinergetukaga ko'ra muhim ahamiyatga ega bo'lgan kotegoriya sifatida baholanadi, bir qarashda Sistema ichida fakultativ holatlar, tasodifiy o'zgarishlar ahamiyatsizdek tuyuladi, aslida o'sha tasodifiy holatlar asta sekinlik bilan sistemani yemiradi va unda sifat o'zgarishlarining yuzaga chiqishiga olib keladi. shuning uchun tasodifuyat sinergetikada npochiziqli dunyoning immonent belgisi sifatida namoyn bo'ladi.

Sinergetikada evolyutsiya sistemasining bosqichma-bopsqich tartibli tadriji sifatida emas, balki sistemaning spontan va xaotik tadriji sifatida baholanadi. Demak

sinergetika bizga tartibsizlik, sistemaning izdan chiqish holati, tasidifiyat kabi salbiy ko'ringan holatlarni kreativ prinsip sifatida baholashni o'rgatadi.
Sinergetikadan foydalanish uchun o'rganilayotgan tizim ochiq va nochiziqli bo'lishi, ko'p unsur va tizimlardan iborat bo'lishi (elektronlar, atomlar, malekula, to'qima,ijtimoiy guruh, shu jumladan til ham) mumkin, ular orasidagi o'zao ta'sir faqatgina kichik fluktuatsiyalarga, ahamiyatsiz, tasodifiy o'zgarishlarga boy va noustuvor holaytda bo'lishi mumkin.
hozirgi vaqtda jahon miqyosida barcha fan sohalari, yo'nalishlari bo'yicha hamkorlikda ishlash, integratsiyalashuv, globallashuv jarayoni kuzatilmoqda. Yuksak ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan xarakterlanadigan hozirgi zamonida tabiat hodisalarini chuqurroq tadqiq etish, tabiatda yuz berishi mumkin bo'lgan noxush, fojiali hodisalarning oldini olish, insoniyatning har jihatdan xavfsizligini ta'minlash, davlatlararo ilmiy, madaniy-ma'rifiy sohadagi munosabatlarni yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayonini zamonaviylashtirish, hozirgi davr talablariga mos kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash, axborot almashish, jamiyatni boshqarishning optimal usullarini ishlab chiqish, tarixiy jarayonlarni yangi usul va metodlar yordamida izchil tahlil qilish, jamiyatda ilmiy-texnika taraqqiyotining samaradorligini ta'minlash, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning istiqbolli rejalarini tuzish, global, ekologik, demografik, energetik, oziq-ovqat, toza ichimlik suvi va axloqiy va boshqa ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal etish bilan izchil shug'ullanuvchi yangi fanlar, sohalar shakllanishi davom etmoqda. Ana shunday yangi fanlardan biri sinergetika bo'lib, u XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Yevropada shakllana boshlagan edi.

Sinergetika fani, uning qonun va qonuniyatlari, asosiy g'oyalari, tamoyillari hamda ularning filolog kadrlar tayyorlashdagi ahamiyati haqida fikr yuritish asosida turli soha mutaxassislarini o'z mehnat faoliyatlarida sinergetika asoslaridan to'g'ri foydalanishga da'vat etish muhim muammolardan biri sanaladi.

Ma'lumki, fanga "sinergetika" so'zini birinchi marta amerikalik arxitektor Richard Fuller olib kirgan edi. Sinergetika yunoncha «sinetgena» - so'zidan olingan bo'lib, hamdo'stlik, hamkorlik va ko'maklashish ma'nolarini bildiradi.

“Sinergetika” faniga olimlar tomonidan turlicha ta’riflar berilayotganligi hech kimga sir emas. Masalan: ingliz olimi G.Xaken ta’rifiga ko‘ra, “sinergetika ko‘p qismlardan iborat, muvozanat holatdan chetlashib turuvchi, o‘zaro aloqada bo‘lgan sistemalardagi jarayonlarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi fandir”. Sinergetikaning yuqorida keltirilgan ta’rifida bu fan tarkibiga kiruvchi har bir qism o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘la olishi inobatga to‘la olinmagan ko‘rinadi. Yana bir guruh olimlar sinergetika faniga tabiat, jamiyat va texnik taraqqiyot sohalarida bo‘layotgan jarayonlarni izchil o‘rganuvchi va ulardan foydalanishning umumiy nazariyasini ishlab chiquvchi fan, deb ham ta’rif bermoqdalar. Umuman olganda, sinergetika fani jamiyat va tabiatdagi evolyutsion o‘zgarishlarning umumiy qonuniyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi hamda shunday o‘zgarishlarning o‘ziga xos qolip (model, formula)larini ishlab chiquvchi fan sanaladi.

Hozirgi vaqtda olimlar, ayniqsa, ijtimiy-gumanitar soha vakillari sinergetika fanini bevosita ta’lim-tarbiya jarayoni bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganishni izchil yo‘lga qo‘yishga intilmoqdalar. Bu jihatdan sinergetikani fanlararo aloqadorlikni ta’lim-tarbiyaga tatbiq etuvchi fan sifatida qarashga moyillik ko‘proq kuzatilmoqda**.** Bu jihatdan olimlar sinergetikaga dunyoning zamonaviy ilmiy manzarasini ifodalovchi fanlardan biri deb qaramoqdalar. Shu nuqtai nazardan sinergetika fani kibernetika faniga juda yaqin turadi. Sinergetik g‘oyalar, tamoyillar, qonuniyatlar va xulosalar turli sohalarda, shu jumladan, fizika, matematika, ximiya, biologiya, tibbiyot, arxitektura, sotsiologiya, sun’iy intellektlar yaratish nazariyasi, geologiya, musiqashunoslik, huquqshunoslik, iqtisodiyot, ta’lim-tarbiya, seysmologiya, filologiya, mustaqil bilim olish, davlatni boshqarish va davlatlararo munosabatlarni to‘g‘ri tashkil etishda, kinematografiya, siyosiy jarayonlarni oldindan bashorat qilish, murakkab hayotiy holatlarda insonni o‘z-o‘zini saqlab qolishga o‘rgatish, noxush tabiiy jarayonlardan insoniyatni himoya qilish, matematik modellashtirish va informatsion texnologiyalarda keng qo‘llanilmoqda.

Hozirgi vaqtda dunyoda sinergetika asoslaridan turli sohalarda foydalanishga tegishli o‘nlab ilmiy markazlar faoliyat ko‘rsatayotir. Jonli va jonsiz

tabiatda sodir bo‘ladigan jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligi, jonli va jonsiz tabiat ham o‘z-o‘zini tashkil qilish va saqlab qolish xususiyatiga ega ekanligi hamda tartibsizlikning yemiruvchi va yaratuvchi ekanligi sinergetikaning bosh g‘oyalaridan biri sanaladi. *O‘z-o‘zini tashkil qilish deganda, sistemadagi tartiblilikning tashqi ta’sir tufayli emas, balki ichki spontan o‘zgarishlar tufayli yuzaga kelishi tushuniladi.*

Sinergetika asoslaridan turli sohalarda foydalanishning o‘ziga xos tamoyillari mavjud. Misol uchun sinergetik qonuniyatlarni filologiya fanlarida, jumladan tilshunoslikda qo‘llaganda til birliklari (tovush, so‘z, so‘z birikmasi, gaplar kabilar) bir necha pog‘onali tuzilishga ega bo‘lgan ochiq, nochiziq yoki dinamik barqaror, moslashuvchan va evolyutsiyalanuvchi sistemalardan iborat deb qaraladi. Ya’ni yuqorida sanalgan til birliklari bir-biri bilan uzviy bog‘liq, ularning biri bo‘lmasa, ikkinchisini ham hosil qilish mumkin emas: tovush so‘zlarni, so‘zlar so‘z birikmalarini, so‘z birikmalari esa gaplarni hosil qiladi. Ba’zan birgina tovushning o‘zi tilning asosiy birligi – gapni shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Masalan:

-Darsga kelmagan kim? – U.

Keltirilgan dialogda “u” so‘zi alohida olingan gap ma’nosini ifodalaydi. Sinergetik qonuniyatlarga ko‘ra bunday qarashning asosiy tamoyillari quyidagilar bilan belgilanadi: sistemalar orasidagi aloqa betartib va nomuvozanat xususiyatga ega; nomuvozanatlik yangi tartib va yangi tizimlarning paydo bo‘lishining sabablarini aniqlashga yordam beradi; nochiziq dinamik sistemalar birlashganda yangi sistemalar (bu o‘rinda gaplar, matnlar) paydo bo‘ladi. Tartibsizlikdan tartibli holatga o‘tgan rivojlanuvchi hamma tizimlar bir xil xususiyatlarga ega va ular ochiq bo‘lib tashqi muhit bilan energiya va modda almashinuv qonuniyatiga ko‘ra bog‘liqlik xususiyati bilan xarakterlanadi, natijada tabiat va jamiyatda lokal tartiblar vujudga keladi hamda ularning o‘z-o‘zini tashkil qilinishi, boshqarilishi ta’minlanadi.

Muvozanat holatdan uzoqda bo‘lgan sistemalarda ikkiga bo‘linish (bufurkatsiya) kuzatiladi. Masalan: tilda tovushlar unli va undosh tovushlarga,

so‘zlar sodda va qo‘shma, tub va yasama so‘zlarga, so‘z birikmalari erkin va turg‘un so‘z birikmalariga, gaplar sodda va qo‘shma gaplarga, gap bo‘laklari bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga, bosh bo‘laklar ega va kesimga, ikkinchi darajali bo‘laklar aniqlovchi, to‘ldiruvchi va qollarga bo‘linadi. Haddan tashqari nomuvozanat holatdagi sistemalarda esa tashqi ta’sir ko‘proq va tezroq amalga oshadi, natijada sistema elementlarning birgalikdagi harakati kuchayib boradi. Aytib o‘tilgan bunday sinergetik tamoyillar jonli va jonsiz tabiatda bo‘layotgan jarayonlar hamda texnik taraqqiyot sohalarida ham, til birliklari, badiiy asar elementlari doirasida ham birin-ketin o‘z tasdig‘iga ega bo‘lmoqda.

Termodinamika fani xulosalari asosida oxirigacha o‘z tahlilini topmagan va bahs-munozaraga sabab bo‘layotgan ko‘pgina tabiiy hodisalar sinergetika nuqtai nazaridan asosli tushuntirilmoqda. Termodinamikaning ikkinchi qonuni tabiatda bo‘ladigan issiqlik jarayonlarning oqim **yo‘nalishini** ko‘rsatadi. Klauzius ta’rifiga asosan issiqlik hech qachon o‘z-o‘zidan sovuq jismdan issiq jismga o‘tmaydi. Ya’ni issiqlikni sovuq jismdan issiq jismga o‘tkazish uchun tashqi manbalar ish bajarishi lozim. Tabiat va texnologik jarayonlarda issiqlik issiq jismdan sovuq jismga o‘taveradi. Misol uchun, avtomobil tormozlaganda uning kinetik energiyasi tormozlovchi qismlarning isishiga olib keladi va hosil bo‘lgan issiqlik atrof-muhitga sochiladi. Ammo sochilgan bunday issiqlik hech qachon o‘z-o‘zidan to‘planib avtomobilni harakatga keltirmaydi. Tabiatda va Quyosh sistemasida ham issiqlikning bir tomonga, ya’ni ko‘p joydan kam joyga tarqalishi jarayoni bormoqda. Ma’lum bo‘lishicha Quyosh har bir sekundda 4000 000 tonna massasini yo‘qotar ekan. Bu massa hisobidan fazoda energiya tarqalmoqda. Agar quyosh shunchalik ko‘p massa yo‘qotsa, borib-borib o‘zi ham yo‘qolishi va issiqlik muvozanati yuzaga kelib Yerda hayotning ham yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Butun koinotda termodinamik muvozanat yuzaga kelib, issiqlik almashinuvi sodir bo‘lmaydi. Termodinamik muvozanat esa maksimal entropiya va to‘liq tartibsizlikni anglatadi.

Sinergetika nuqtai nazaridan esa tartibsizlik buzuvchi va yaratuvchidir. Bir joyda tartibsizlik bo‘lsa, ikkinchi joyda tartiblilik kuchayadi. Suyuqliklarda ham

molekulalarning joylashishiga tegishli bo‘lgan yaqin tartib bir joyda buzilsa ikkinchi joyda yuzaga keladi. Til birliklari orasidagi asimmetrik holatlarni ham shu asoslashda izohlash mumkin. Shu bilan birga til birliklari orasida mo‘’tadillashuv jarayoni ham kuzatiladi.

Tabiat o‘z-o‘zini tashkil qilish xususiyatiga ega ya’ni to‘liq termodinamik muvozanat va tartibsizlikdan uzoqlashishga harakat qiladi. Materiya ham yemirilish ham tiklanish xususiyatiga ega. Bolsmanning fluktuatsion gipotezasiga asosan fazoda nafaqat energiyaning sochilishi, balki jamlanish jarayoni ham kuzatiladi. Astrofizika ma’lumotlariga qaraganda, fazoda avval sochilgan energiya hisobidan yangi yulduzlar va Quyosh sistemalari paydo bo‘lmoqda. Shunga asosan bir joyda hayot uchun sharoit yo‘qolsa boshqa bir joyda sharoit yuzaga keladi. Koinotda materiyaning saqlanish qonuni bajarilmoqda.

Tabiiy fanlarni o‘qitishda sinergetik prinsiplardan foydalanish ta’limning sifat va samaradorligini oshiradi. Misol uchun, jonli va jonsiz tabiatda bo‘ladigan jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligi prinsipini olaylik. Haqiqatdan ham quyoshda bo‘ladigan jarayonlar yerning magnit maydonini, odamlarning qon bosimi va hayvonot olamining xatti-harakatlarining o‘zgarishiga olib keladi. Kecha-kunduz davomida okean va dengizlarda suv sathining ko‘tarilib va pasayib turishi bu Quyosh, Yer va Oyning harakatiga, fazodagi mavqeiga bog‘liq. Bunday bog‘liqlikning borligi sistema elementlarida bo‘ladigan jarayonlarning o‘zaro bog‘liqlik prinsipining to‘g‘riligini tasdiqlaydi. Odam miyasi ham sinergetik faoliyatga ega. Odam tanasi qismlarida bo‘ladigan jarayonlar ham o‘zaro bog‘liq. Har lahzada fermentlarning sintezlanishi hujayralarning ehtiyoji asosida boshqariladi. Neytronlar va lyambda giperonlar ham tabiat tizimidagi o‘zaro aloqadorlik tufayli mavjuddir.

Ta’lim-tarbiya jarayoni ham ko‘p qismlardan iborat bo‘lgan va bir-biriga bog‘liq tizimdir. Bir qismda bo‘ladigan jarayonlar boshqa qismlarga ham ta’sir qiladi. Ta’lim bu o‘qituvchi va o‘quvchi orasidagi o‘zaro aloqadir, bunda o‘qituvchi nafaqat o‘quvchini, balki o‘quvchi o‘qituvchini ham o‘qitadi, natijada ta’lim-tarbiya sohasidagi hamkorlik yuzaga kelib, sifat va samaradorlik oshadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyaning muhim elementlaridan biri bo‘lgan Venn diagrammasi sinergetik tamoyillar bilan hamohangdir.

Bu element tabiat va jamiyatdagi hodisalarning o‘zaro bog‘liqligini tushuntirishda keng qo‘llaniladi. Sinergetikaning muhim tushunchasi bo‘lgan o‘z-o‘zini idora qilish ta’lim sohasida mustaqil bilim olishni anglatadi. Agar kishida istak va qiziqish bo‘lsa bugungi kunda internet, radio, televidenie, elektron darsliklar orqali istalgan bilimlarni olish mumkin. Bunday imkoniyatlarni jamoatchilik va ta’lim oluvchilarga yetkazish har bir ziyolining asosiy vazifasidir. Mutaxassislarning fikr-mulohazalariga ko‘ra, “jamiyat taraqqiyotining ma’lum bir pallasida har bir fan bo‘yicha ta’limning qaysi boqichida nimani, nima maqsadda va qay yo‘sinda o‘qitish masalasi umummilliy muammo darajasiga ko‘tariladi. Natijada muammo yechimiga jamoatchilik diqqat-e’tibori qaratiladi, tegishli soha ilmiy salohiyati bu muammo yechimiga yo‘naltiriladi. Ta’lim maqsadi belgilanib, ta’lim mazmuni tayyorlanadi, shunga muvofiq ta’lim usuli ishlab chiqiladi” [3,5]. Ana shunday ta’lim usulini ishlab chiqishda filologiyaning, jumladan tilshunoslikning sinergetika bilan munosabati muhim ahamiyat kasb etadi.

Ko‘pgina mamlakatlarda ta’lim-tarbiya jarayonining maqsad va mazmuniga sinergetika fani g‘oyalari, prinsiplari, qonuniyatlari va xulosalarini tadbiq etish dasturlari tuzilib, tegishli darsliklar va uslubiy qo‘llanmalar chop etilmoqda. Pedagoglar, o‘qituvchilar, talabalar, ilmiy xodimlar, siyosatshunoslar, iqtisodchilar, boshqaruv tizimi xodimlari va boshqalar uchun nazariy va amaliy sinergetikadan o‘quv kurslari tashkil qilinib, iqtidorli bolalar maktabi va litseylarda ta’lim sinergetik g‘oyalar asosida olib borilmoqda. Ta’lim-tarbiya sohasida ishlaydigan barcha xodimlar sinergetika asoslarini bilishlari shart, degan g‘oya ilgari surilmoqda.

Sinergetika asoslarini filologik ta’limning turli sohalarida qo‘llashning o‘ziga xos tomonlariga bag‘ishlangan konferensiyalar, seminar-treninglar o‘tkazish, radio va televidenie orqali eshittirishlar olib borish yaxshi samara beradi.

Shunday qilib, “ta’lim-tarbiya sohasida ishlaydigan mutaxassislar cinergetika asoslaridan xabardor bo‘lishlari shart. Zamonaviy pedtexnologiyalar va

sinergetika asoslaridan foydalanish ta'lim-tarbiya jarayonining sifat va samaradorligini oshirishga imkon beradi..." [5, 87]. Shunga binoan filologik ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va sinergetika asoslaridan o'rinli foydalanish filolog talabalar orasida ta'lim-tarbiya jarayonining sifat va samaradorligini har jihatdan oshirishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz. Filologik ta'limda bunday yo'l tutish hozirgi davrda malakali filolog mutaxassislar tayyorlash saviyasini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sinergetikaning tayanch tushunchalari

Ingliz olimi J.Uotsonning fikricha, yangi vino uchun yangi kadaxga ex.tiyoj bulgani kabi, yangi nazariya xam yangi termin-larni talab kiladi, Shu ma'noda sinergetika bilishning yangi ilmiy paradigmasi sifatida uz tushunchaviy apparatiga ega.

Sinergetikaning tayanch tushunchalari sifatida kuyidagi-larni ajratib kursatish mumkin: I

Chizitssiz taratssiyot

Xaos

Fluktuatsiya

Dissipatsiya

Attraktor

Bifurkatsiya

Koevolyutsiya

Betsarorlik

Muvozanatsizlik

Poyunaviylik (ierarx iyalilik)

Fraktallik

Tasodif

Ochiklik

^aytarilmaslik Sinergetika bu va boshka bir kator kategoriyalar yordamida rivojlanishning muayyan fundamental konunlarini ifodalab beradi. Sinergetika kashf

etgan ushbu konuniyatlar dialekti-kaning universal rivojlanish konuniyatlariga x.amoxangdir. .__Sinergetika krnuniyatlaridan urinli foydalana bilgan tadkikotchi eng zamonaviy metodologiya asosida ish olib bora-yotgan bulib, uz ilmiy sox.asida katta ijodiy yutuklarga eri-shishi mumkin.[38]

Sinergetika paradigmasiga kura tarakkiyot uzok, vakt ora-ligida davom etadigan kup boskichli jarayon sifatida tushun-tiriladi, bunda fluktuatsiya, bifurkatsiya boskichlaridan

ze **Karimov B.R. Sinergetika va eeristikaning** ilmiy **bilish jarayonida-**gi urni **// Sinergetik paradigma: muammo va imkoniyatlar (ilmiy-nazariy seminar materiallari). - Toshkent, 2013. - B.62-63.**

utkazgan tajriba xamda kuzatishlari asosida tavsiflab ke lingan.'Bir s^z bilan aytganda, sinergetika yuzaga kelgunch olam"aslidan yiroklashtirilib, «ideallashtirilgan» xold urganilgan. Vax.olanki, olamda barkarorlikdan kura bekaror lik, tartibdan kura tartibsizlik, zaruriyatdan kura tasodif anik statistikadan kura extimollik kuprok ustuvorlik kas' etishi ayon bulmokda. Shu urinda xakli bir savol tushlish tabiiy: *Nega olam sat'iy k,onunlar asosida muvaffatsiyat li urganilgan?*

Bu savolningjavobi esa oddiy. Ilgari olimlar borlikni, tabiatni anik. metodlar orkali urganganlar. Ya'ni tabiatdagi bekaror jarayonlardan kura barkaror jarayonlarni, tartibsiz likdan kura tartibni, indeterminizmdan kura determinizmni tadkik. etish osonrok, va tadkikotchi uchun optimal ob'ekt sanal-gan. Shu bone urganilgan bilimlar olamning real manzarasi-ningtulik tavsifini emas, balki «aysbergning uchi»ni, yuzaga kalk.ib chikkan, kurinib turgan kisminigina tashkil etgan. Ays-bergning suv ostidagi «ulkan» kismi tadkikotchilar nigo^idan chetda dolgan. Buni esa sinergetika urganishga imkon beradi.

Shu urinda ta'kidlash joizki, sinergetika nazariyasi shakllangan bugungi kunda ^*am* >;amon olimlar *«xaos», «bek,a-rorlik», «murakkablik», «chizitssizlik»* kabi olamning mo^i-yatini aks ettiruvchi kategoriyalarni mukammalrok. urganish ustida bosh kotirmokdalar. Bu xususda I.Prigojiy yozadi: *«Men xaos, murakkablik, bek,arorlik, tarixiy vak.t kabi tu-shunchalar k,achonlardir matematika yuli bilan aniklanishi-ga ishonmapman. Musami, ular turli xil yondashuvlar asosida urganilganda xam, real olamning tub sifatlari bulib k,o-laveradi».*[39]

Dunyoning postnoklassik manzarasida chiziksizlik va tar-! tibsizlik vokelikning ob'ektiv, universal xususiyatlari deb| e'tirof etilgan, ular rivojlanishning barcha strukturaviy darajalarida namoyon buladi. Bunda **xaos** (tartibsizlik) chi-ziksiz tarakkiyotning ustuvor belgisi sifatida talkin kili-

l$_{its}$gvosinergetikaga kirish

[39] **Sinergeticheskaya paradigma. Kognitivno-kommunikativnыe strategii] sovremennogo nauchnogo** poznaniya. **- M.: Progress-Traditsiya, 2004. - S.46.**

nadi va u moddiy uzaro ta’sirlarning dastlabki be^arorligi ^osilasi bulgan xrlat deb tushuntiriladi.

Mazkur ^olat spontan strukturogenezning, sistemaning yangi sifat bosk.ichiga utishi sababi bulishi mumkin. Buni obrazli tarzda shunday tushuntirsa buladi: *«Ma’lum bir toshning togdan tushishi x,yech narsaga ta’sir kursatmasligi, boshk,a birining tushishi esa %or kuchkisiga sabab bulishi mumkin».*

Sinergetika uchun kuchkini keltirib chik.argan tosh mux,im, u tizimningevolyutsiyasini keskin uzgartirib yuboradi. Engs^ng-gi tadkik.otlarda xaos shunchaki shaklsiz massa tarzida emas, balki uta murakkab uyushgan ketma-ketlik tarzida baxrlan-mokda.

Sinergetikaning asoschisi G.Xaken xaosga shunday ta’rif beradi: *«Xaos - nodavriy tarzda takrorlanib turadigan, betsaror traektoriyalarga ega, zamon va makon kursatkichla-rining korrelyatsiyasiga tasodifiy takeimpanish xos bulgan nomuntazam x,arakat».*™ Demak, sinergetik paradigmada xaos sistema uchun ax,amiyatli bulgan konstruktiv funksiya bajaruv-chi x.olat sifatida tushuniladi.

Sinergetika ^ar k.anday sistemani emas, balki muayyan di-namik tizimlarni Urganadi. Dinamik tizimlarga kandaydir oniy (kuz ochib yumguncha, bir onda yuz beradigan) ^olatlarni tavsiflash mumkin bulgan x,ar n;anday jarayonlarni kiritish mumkin. Dinamik tizimlarga *mayatnikning erkin tebranishi-ni* misol sifatida keltirish mumkin. Chizikli dinamik tizim-larning bu jix.ati bir statsionar xrlatga yakinlashgan paytda yuz beradi.

Nochizikli dinamik tizimlar esa barkaror va bekaror statsionar x.olatlarga ega buladi, u murakkab va turfa xil feno-menlarni keltirib chikaradi. Barkaror muvozanat x.olat va dinamik muvozanat xrlat urtasidagi farkni *bilyard sharining luzada turgan bark,aror ropati* va *x,arakatlanayotgan velo-sipedning barkaror ropati* misolida anik belgilash mumkin.

Boshka tizimlar bilan uzaro ta’sirlanish jarayonida, shu-

[40] **Xaken G.** Тауны **prirodы. Sinergetika:** наука **o vzaimodeystvii. - M., 2003.- S.225.**

ningdek, tizimning uz ichidagi fluktuatsiyalar ta'sirida utishi bilan tizim parametrlari asta-sekin boshka x.olatlar-ga uzgaradi, bunda bifurkatsiya mexanizmi ishlaydi.

Bifurkatsiya sharoitida sistemaning kelajakdagi x.olati timsoli bulgan dissipativ dinamik mikrostrukturalar, ya'ni fraktalpar yuzaga keladi. Bunday fraktallar kupay vaziyat-larda yiriklashadi va yangi makrostruktura sifatida shakl lanadi, mazkur xrlat dialektikadagi inkorni inkor konuni tamoyillariga muvofikdir.

\^ Fraktal (lotincha *«Tgas1iz»* - *«bulingan», «parcha»* ma'no-larini anglatadi) masshtabli invariantlikni ifodalaydi U moddiy va ijtimoiy tizimlarning uz-uzini tashkillashida keyingi shakllar tuzilishiga kura oldingisini eslatadi. Bun day xrdisani biz kuprokdabiatda uchratamiz, bunda figuralar uz kismiga uxshash va simmetrik buladi.

Bunua Mandelbrot *«Fraktalnыe ob'ektы: forma, sluchaynost i razmernost»* (1955), *«Fraktalы: forma, sluchaynost i razmernost»* (1977) va *«Fraktalnaya geometriya prirodы»* (1982) asarlarida fraktallik tushunchasiny ilmiy talk.in kalgan. Olim bu xususda yozadi: *«Nega geomet riya kupincha sovuts va k.uruk. fan sifatida tilga olinadi? Bunina asosiy sabablaridan biri unda bulut,* toglar, *k.iryuts (soxil) chizigi yoki daraxtlar shaklini tavsiflashning im konsizligidir. Bulut geometriyadagi* sfera/tar *emas, toglar konuslar emas, so%il chizigi aylana emas, chatsmok, tugri chizits emas... Tabiat bizga nafatsat yuk.ori, balki mukammap dara jadagi murakkabliklarni namoyish etadi».*

Tizim yangi sifat boskichiga utadi va navbatdagi bifurka siya nuktasiga tomon intilish asosida rivojlanishda davom etadi. Sistemaning ushbu x.olatini *boshi berk kuchalari kup bulgan labirintda adashib yurish xolatiga* uxshatish mumkin Ushbu davriy ravishda takrorlanuvchi evolyutsiya xususida G.Xa-ken yozadi: «Tizimda murakkablashish jarayoni cheksiz, mukam-mallikning chegarasi yuk,».[41]

Sinergetikada x.ar bir xdsisa, jarayon, uzgarishlar siste-

Xaken G. Sinergetika.-M.: Mir, 1993.-S.184.

Lingvosinergetikaga kirish

ma bilan uzviy alokadorlikda urganiladi. «Sistema» yuno.Nl_ cha suzdal olingan bulib, .«butun»., -y^ushma»,-«birlashma>>,_ «yigma», «uyushma» ma’nolarini anglatadi. Bu oddiy yi^indi emas, balki uzaro boglanishda va uzaro ta’sirda bulgan kism-lardan, elementlardan tashkil topgan majmuadir. Masalan, dasturxondagi noz-ne’matlar yigindisi sistema emas, ota, ona va farzandpardan tashkil topgan oila sistemadir, chunki ular orasida uzaro ta’sir va botanish mavjud. Odam miyasi xam murakkab sistema bulib, uzaro boglangan milliardlab nerv xujayralaridan tashkil topgan.

Sinergetikaga kura, sistemaning funksionallashuvi sistema elementlarining birgalikdagi x,arakatiga boglik x,amda asimmetriya, spontanlik, tasodif, muvozanatsizlik kabi bir kator determinlashmagan x.odisalar bilan shartlangan. Bunda dunyo metasistema,- sistemalar sistemasi sifatida talkin etiladi. Shunday ekan, borlikni tizimsiz tarzda urganishni tarshb etuvchi x,ar kanday gipoteza tekshirilishi shart zmas va u itkitib yuborilishi kerak.[42]

Sistemani x,ar xil jix.atdan tasniflash mumkin. Masalan, statik va dinamik, jonli va jonsiz, ochik. va yopik.. Statik sistema vakt davomida muvozanatda, dinamik sistema esa vak.t utishi bilan uzgarishda buladi. Masalan, tosh, TOR jinsi, bino ustunlari statik sistemalardir, Tirik organizm, K,uyosh sistemasi, chumolilar tudasi, asalarilar x.amjix.atligi, til dinamik sistemalardir.

M.S.Kagan sinergetika nuktai nazaridan sistemaning 4 sin-fini alox.ida ajratib kursatadi: /

1. Oddiy yoki mexanik sistemalar. Ular noorganik tabi-atga va texnikaga oid buladi. Mazkur guru*, planetalar siste-masidan tortib inson kuli bilan yaratilgan, urnatilgan das-turiy algoritm buyicha ishlaydigan kurilmalar, mashinalar, robotlar va shu kabilarni uz ichiga oladi. Noorganik sistema-larning x,ar bir komponenti mustakil tarzda mavjud buladi; texnik kurilmalarda kismlarning uzaro boglikligi ularning

[42] **Moiseev N.N. Universalnыy evolyutsionizm (Pozitsiya i sledstviya) // Voprosы filosofii.** 1991. №3. -S.6.

31
urniga moe boshka kiem bilan almashtirilganda xam ishlash tizimiga tuskinlik kilmaydi.

2. Murakkab yoki organik sistemalar. Ular tugilishdai ulimgacha bulgan bir xil siklik tartibda biologiya krnunla-riga muvofik. yashaydigan, kismlari mustakil bulmagan, balki uzaro uzviy alokador usimlmklar, xzyvonlar kabi organik olamni tashkil etadi.

3. Juda murakkab yoki antropo-sotsio-madaniy sistemalar. Ular, gomogen (bir xil) xususiyatga ega biologik va mexanik sistemalardan farkli ravishda, inson faoliyati, tabiat, jamiyat, madaniyatga xos jixatlar uygunlashgan xrlda geterogen (turfa xil) moxiyatga ega buladi. Shuning uchun mazkur sistema krrishik bulgani x,olda juda murakkab sistema xisoblanadi. Alox^ida ta’kidlash joizki, millatning asosiy belgisi bulgan til juda murakkab sistemaga mansubdir.

4. Uta murakkab sistemalar. Bunga, bir suz bilan aytganda, serkirra shaxe borligini kiritish mumkin. Yana shuni alox.ida kayd etish lozimki, shaxsning idiolekti, gapirish manerasi, uslubi, mimikasi, nutkiy xulk-atvori kabilarni taxlil ki-lishda tilni uta murakkab sistema sirasiga kiritish mumkin.[43]

G.Xakenning fikricha, sinergetikada urganilayotgan sistema Kuyidagi xususiyatlarga ega buladi:

1) turli xil uzaro korporativ ta’sirlashuvchi unsurlardaI tashkil topadi;

2) nochizikli xisoblanadi;

3) tashk.i muxitdan ajralmagan va ochik buladi;

4) bekaror buladi;

5) ichida sifat uzgarishlari yuz beradi;

6) ichida emerjent (k.ayta yuz beradigan, kutilmagan) yangi sifat uzgarishlari r\/y beradi;

7) ichki va tashki tebranishlar (fluktuatsiyalar)ga boy buladi;

8) makon, zamonga boglik. dissipativ strukturalar xrsil

[43] Kagan M.S. O sinergeticheskom podxode k postroeniyu sovremennoy ontologii // Sinergeticheskaya paradigma. Kognitivno-kommunikativnыe strategii sovremennogo nauchnogo poznaniya. - M.: Progress-Traditsiya, 2004. - 0,362.

buladi, bunda dissipatsiya xrlatining markaziy nuktadan chega-ra nuktaga tomon siljishi kuzatilad9) strukturalar tartibli yoki tartibsiz buladi;

10) ichida bekarorlik, xaos, muvozanatsizlik birlamchi ax.a-miyata ega buladi.[44]

Yukrrida ta’kidlanganidek, sinergetikada ochik. tizimlar tadkik. etiladi. Ochik tizimlarda zaruriy k.onuniyatlar bilan bir katorda tasodifiy omillar, fluktuatsion jarayonlar asosiy urin tutadi, x.atto bunda kuprok, tasodiflar, fluktuatsiya-lar zaruriyatdan kura x,am kuprok. x,al k.iluvchi ax.amiyatga molik buladi.[45]

I.Prigojinning ta’kidlashicha, xrzirgi zamonda ijtimoiy uzgarishlar avvalgiga Karaganda kuprok; tezlanish bilan kech-mokda. Buning ustiga, Yer kurrasining x,ar xil joylarida kay-nok nuk,talar, spid, buron, transport avariyalari, kuchli zilzi-lalar, tufonlar, toshk,inlar, kax.raton sovuklar, jazirama is-siklar, yonginlar, teraktlar, «parranda grippi», sinergetika tili bilan aytganda, fluktuatsiyalar avj olmokda. Natijada tartibsizlik kuchaymokda, bek.arorlik oshmokda, xullas, vokea va xrdisalar munosabatlarining chiziksizligi kupaymokda, ozgina sabab kuprok natija bermokda.

Bekarorlik sinergetikaningmuxim kategoriyalaridan biri bulib, u dinamik tarakkiyotning asosi x,isoblanadi. I.Prigojinning fikricha, turgunlikdan uzok va bekaror sistemalar spontan shaklda uzgarishi mumkin. Bekarorlik ma’lum ma’no-da determinizmning urnini bosadi va tarakkiyot bekarorlik, tasodifiy uzgarishlar, bifurkatsiya orkali x.osil buladi.[46]

Olamdagi barcha narsa, xrdisalar turgun, barkaror kurin-gani bilan, bu barkarorlik nisbiy bulib, tarakkiyotning ma’lum bir boskichini namoyon etadi. Turgunlik va mutanosiblik

[44] Konsepsiya samoorganizatsii: stanovlenie novogo obraza mыshleniya. - M..1994.-S.36.

[45] Moiseev N.N. Sovremennыy ratsionalizm i mirovozzrencheskie paradigmы. - M., 1994,-S.152.

[46] Prigojiy I., Stengers I. Poryadok iz xaosa. - M.: Progress, 1986. -S.432.

(simmetriya) bekarorlik okibatida shakllanadi, yangi struktu ralarning yuzaga kelishi bekarorlik natijasidir.

Shu urinda ta’kidlash zarurki, sinergetikada bekarorli tushunchasiga ikki xil yondashuv mavjud.

Birinchi yondashuv tarafdorlari bekarorlik kategoriyasin mutlaklashtirib, uni dialektikadagi sababiyatga karama-karshy kuyadilar.

Ikkinchi yondashuv tarafdorlari fikricha, bekarorlik saba-biyat kategoriyasining urnini bosmaydi, balki uni tuldiradi. Bekarorlikni urganish insonning shu davrga kadar e’tibordan chetda dolgan kup masalalarini tushunishga yordamlashib, fan-dagi kupgina muammolar yechimini topishga imkon beradi.

I.Prigojiy «Betsarorlik falsafasi» asarida bekaror-likni borlikning muxim atributi sifatida baxrlaydi va yoza-di: *«Shu kunga kadar bekarorlik tushunchasiga yetarli e’ti-bor berilmagan. Aspida, bekarorlik va barkarorlik* yonma-yon *yashaydi. Masalan, mayatnik xarakatiga e’tibor bersak, uning bir me’yorda tebranishini kuzatish mumkin. Agar* ma-*yatnikni tuxtatsak, u dastlabki* barkaror *solatga sayta-di. Mabodo tuxtatib kuysak, u yo ung tomonga, yo chap tomonga ogib turadi. Bu bekarorlik x.olatidir».*[47]

Bekarorlik xodisasini urganish insonning shu davrga kadar bilmagan kup tomonlarni tushunishga, jumladan, fan imkoni-yatlarining cheklanganini anglashga imkon yaratdi. Chunki fan shu vaktgacha kuprok. bark.arorlik ^odisasiga e’tibor berib kelgan. Buning sababi shundaki, barsarorlik determinlashgan dunyoni inson tomonidan tulik, nazorat etishi va boshk,arishi uchun imkon beradi. Shu bilan birga, barkarorlik tabiatdagi kupgina x,odisalar mox,iyatiga bir tomonlama yondashish ekani-ni kuzatish ^iyin emas. Birok, shuni doimo yodda tutish zarurki, tabiat va jamiyatda bekarorlik va barkarorlik yonma-yon yashaydi.

Olamning sinergetik manzarasini tavsiflashda nochizits-lilik kategoriyasi mu^im ax,amiyat kasb etadi. Sinergetik
yuzaga kelgunga kadar chiziksizlik nomu^im kategoriya sifatida baxrlanib, u kup urganilmagan.
Dialektikada x,am chizik.lilik, soddadan murakkabga borish tamoyili ustuvorlik k.iladi. Chiziklilik tendensiyasiga e'ti-borning kuchayishi ma'lum muddat rivojlanishning tub mox,iya-tini belgilovchi nochiziklilik tushunchasining e'tirof etili-shiga soya solib turdi. Bu xususda N.N.Moiseev shunday yozadi: *«Chiziklilik rivojlanishning mukobilsizlizi (apternati-valarning yukpigi),* fa^at *oldinga, kuyidan yukoriga rivoj-lanish va barkzrorlik kabi tushunchalarning mutlakrashishi-gasababbuldi».*^
Aslida, borlikda aksariyat tizimlar ochik tizim ^isobla-nadi va bunda barkarorlik, chiziklilik, muvozanat emas, balki bekarorlik, nochiziklilik va muvozanatsizlik asosiy urin tu-tadi. Chiziksizlik uchun keskin sifat uzgarishlari, sakrashpar xos buladi.
Dmssipativlik *(«sochilish», «yoyilish», «tarkalish»* ma'nolarini anglatuvchi inglizcha «s//'55/ra?ye» suzidan kelib chikkan) ochik bekaror tizimlarning tashki mux,it bilan uzaro ta'sirlashuvi jarayonida namoyon buluvchi ularning uziga xos dinamik xrlatidir, u jarayonlardagi makroskopik darajada uzgarishlar okibati ularok yuzaga chikuvchi sifatiy uziga xos-lik sanaladi.
Dissipativlik tufayli ochik tizimlarda spontan tarzda yangi tipdagi strukturalar yuzaga keladi, xaosdan tartibga, tartibsizlikdan (dezorganizatsiyadan) tashkillanishga (uz-uzi-ni tashkillashga, organizatsiyaga) utish jarayonlari yuz beradi materiyaning yangi dinamik x,olati paydo buladi.[49] Bunda dissi' pativ tizimlar yangi strukturani shakllantirish uchun ortikch; «unsur»larning «uloktirilishi» x.isobiga optimal tarakkiyo[1] yulinitanlaydi.
Dissipativlik turli shakllarda namoyon buladi: ayrsh tashki ta'sirlardan voz kechishda; mikrojarayonlar tuplg mi orasidan moe tarakkiyot tendensiyasini tanlab olishd:

47 **Prigojiy** I. Filosofiya **nestabilnosti / Perevod s angp. Ya.I.Svi& skogo.-M..** 1995,-S.3.

48 Moiseev N.N. Algoritмы **razvitiya. -M., 1987.-S.126.**

49 **Devis P.** Sluchaynaya **Vselennaya. - M.: Mir, 1989. - S.165.**

mikrojarayonlarning kogerentligida (muvofikdashganida) kabi.

Borlikningtizimli modeli uningdiskretligini kursatadi. Olam bir-biri bilan uzviy boglik. mikro va makrotizimlar yigindisi bulib, u uzluksiz tarak.kiyot va uzgarishdadir. G.Xa-ken bu xakda shunday yozadi: *«Olam «%amma narsa %amma narsa bilan uzaro ta'sirlashadigan,* xamma *narsa* xamma narsa *bilan birga namoyon buladigan» ochits dinamik tizim va tabi-atning fundamental-sonunlarini (potensial energiyaning minimumligi sonuni, massa-energiya, entropiya-informatsiya-ning sa^panish sonuni kabilarni) boshsaruvchi uz-uzini tash-killovchi tizim sifatida namoyon buladi».*[50]

R.Ye.Revanskiyning yozishicha, borlik»i uz-uzini tashkillovchi jarayonlarning determinlashgan tizimi sifatida, x,olatlar-ning bosk.ichma-bosk.ich almashinib turishi sifatida, yaralish (murakkablashish, tadrijiy tarakkiyot, bark,arorlik) va vay-ronkorlik (degradatsiya, bekarorlik)ka asoslangan uzgarishlar okimining davriy ravishda takrorlanib turishi sifatida ta-savvur k.ilish mumkin.[51]

Tizimning spontan (birdaniga) tashkillanishi tizimning ichidagi k.ayta kurish jarayonlari va sistema elementlarining sinxron (muayyan zamonda) tarzda kooperativ ta'sirlashuvi x.isobiga amalga oshadi.

Ushbu goyaning ilk kurtaklari klassik fanda XVIII - XIX asr-larda Kant-Laplasning kosmogonik gipotezasida, A.Smitning bozor iktisodiyoti nazariyasida («Kurinmas k.ul» nazariyasi) uchraydi. Birok. 9z-uzini tashkillashtirish nazariyasi tom ma'-noda XX asrning 70-yillarida sinergetika bilan boglik.)^ol-da I.Prigojiy, D.Nikolis, G.Xaken tomonidan ishleb chikilgan.

Mazkur nazariya tabiat olamiga yangicha tue berdi, inson va jamiyat munosabatlarini chiziksiz i;onunlarga asosan rivoj-lanuvchi ochik. tizimlar sifatida

ba^olashga keng yul berdi, xaos, bekarorlik va tasodiflarning ikki tomonlama tabia-tini - x.am konstruktiv, x.am destruktiv MOX.IYaT kasb etishini

[50] **Xaken G. Sinergetika. - M.: Mir,** 1993. - S.201.

[61] **Revanskiy R.Ye. Razvivayuщayasya Vselennaya. - M., 1995. - S.54.**

Lingvosinergetikaga kirish

35

anglashga imkon berdi, tarak.kiyotning fundamental tamoyili tartib va xaosning almashinuvi bilan uzviy boglikligini tu-shunishga yul ochdi.

Sinergetikaning ilmiy manzara sifatida shakllanishi natijasida bir kator metodologik, ideologik, gnoseologik va ontologik talkinlar x.am yuzaga keldi. Ayniksa, sinergetika tabiat va inson, til va tafakkur, til va nutk. dixotomiyalariga yangicha yondashuv xamda ilmiy talkinlarga olib kelmokda.

Sinergetik paradigmada tabiat va inson dixotomiyasi, shu-ningdek, til va nutk. dixotomiyasi, gumanitar va tabiiy fanlar dixotomiyasi, ular orasidagi keskin «xitoy devori»ning olib tashlanishiga erishiladi, ularning koevolyutsion tarakkiyoti, sinteziga kuprok e’tibor karatiladi.

Bunda olamning klassik ilmiy manzarasidan farkli ula-rok., borlik, tarakkiyotining immanent xossalari sifatida kosmos xam, xaos x.am; zaruriyat xam, tasodif xam uygunlikda olib tekshiriladi,

Yukrridagilarni umumlashtirgan x.olda aytish mumkinki, sinergetikaga uch xil aspektda yondashish mumkin:

- olamning ilmiy manzarasi sifatida;
- metodologiya sifatida;
- fan sifatida.

Sinergetika uz moxiyatiga kura umummetodologik ax.amiyat-ga ega bulgan, zamonaviy fan muammolariga yangicha yondashuv-ni kiritayotgan ilmiy paradigma xisoblanadi. U dialektika kabi olamning ilmiy manzarasi sifatida bilish jarayonida ax,amiyat kasb etmokda. Shuning uchun sinergetika bilan deyarli barcha fan vakillari, xususan, fiziklar, kimyogarlar, mate-matiklar, biologlar, tarixchilar, tilshunoslar, xukukshunos-lar, psixologlar, pedagoglar, siyosatchilar,

sotsiologlar ki-zikmokdalar. Sinergetikaning shakllanishi va rivojlanishi fan TEDK.IK.OT usullaridagi turli darajadagi ajralishlarga barxam bermokda,[52] Sinergetika anik., tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar

[52] **Xaken** G. Тауны **prirodы. Sinergetika; nauka o vzaimodeystvii. - M.: Ijevsk, 2003. - S.320.**

36

Abdulxamid Nurmonov, Azamatjon Razimoe

urtasida uziga xos «kuprik» vazifasini bajarish bilan birga ilmiy tafakkurning yangilanish jarayonini xam kursatib ber-mokda. Bunda nochizikli tafakkur xamma jarayonlarga xos uni-versallikni topishga imkon bermokda. Sinergetikada tizimni chizikli tafakkur tarzi bilan, oddiy sabab-okibat asosida tushuntirib bulmaydi, bunda plyuralizmga, «demokratik» ta-fakkurga asoslanuvchi nochizikli tafakkur muximdir.

2003 yili Moskvada R.GBaransevning *«Zamonaviytabiat-shunoslikda sinergetika»,* Kishinevda shunga uxshash L.A.Mo-sionjnikning *«Gumanitar fanlar uchun sinergetika»* nomli monografiyalar nashr etildi. >^ar ikki kitobda uz nomidan xam kurinib turganmdek, sinergetika barcha fanlar uchun yangi metodologiya sifatida xizmat kilishi, u tabiat xrdisalarini urganishda xam, gumanitar fanlarning ob’ektlarini tadjik etishda xam muxim metodologik axamiyat kasb etishi ta’kid-langan.[53]

Demak, xozirgi kunda sinergetika tamoyillarining fakat tabiiy fanlardagina emas, balki ijtimoiy fanlarda xam keng kullanilayotgani uning metodologiya sifatida e’tirof etilganidan guvoxlik beradi.

Sinergetika bugun fan sifatida xam turli yunalishlarda rivojlanmokda.

G.Xakenning rejasiga muvofik. sinergetika **«metafan»** (yunoncha te^a - *«keyin», «barcha fanlardan ke-yingi»)* vazifasini bajarishi lozim edi. Ya’ni undagi krnu-niyatlar universallik kasb etib, barcha fanlar «uziniki» x.i-soblab ulardan foydalanadi.

[53] K,arang: Baransev R.G. Sinergetika v sovremennom yestestvoznanii. -M., 2003. - S.12; Mosionjnik L.A. **Sinergetika** dlya gumanitariev. - Kishinev, 2003,

Sinergetika yuzaga kelganiga 40 yildan ziyodroq vaqt bo'l-ganiga qaramai, uni turlicha talqin qilish holatlari kuzatilmoqda. XX asrning 70-yillarida sobiq. Ittifoqda dialektik materializmning mutloqligi - **«metodologik monopolizm»** tufayli sinergetika keng e'tirof etilmadi.
Uning mohiyati mafkuraga buysundirilib, buzib talqin qilindi, «burjuaziya fani» sifatida baholandi, bir so'z bilan aytganda, uning dialektik materializmga mukobil bulishiga yo'l quyilmadi. Ko'pgina faylasuflar sinergetikani *«dialek-tikaning boshqacha nom bilan qayta tug'ilishi»* deb baholab, uni tan olmadilar.
Bu xususda O.Fayzullaevning kuyidagi mulohazasi ahamiyatga molik: *«Dialektika eskirdi, uning o'rnini sinergetika egallab oldi deguvchilar orasida, afsuski, faylasuflar ham bor. Aslida, bu notugri fikr. Axir uch ming Oillar davomi-da falsafaning uzagi x,isoblanadigan dialektika, avvalo, tabiatda, jamiyatda va bilish nazariyasidagi ziddiyatlar, uzgarishlar, rivojlanish va tanazzullar, dunyotsarashlar, sa-babiyat va ok.ibat, mox.iyat va x.odisa, k,onuniyat va tasodif kabi masalalar bilan shugullanib kelmok,da. Bu falsafip masalalar bilan sinergetika shugullanmaydi-ku! Dialektika bilan nisbiylik nazariyasi, kvant mexanikasi, genetika orasidagi munosabat k.andap bulsa, sinergetika orasidagi munosabat x,am shundaydir. Ya'ni dialektika tabiatning uzida va tabiat fanlarida, jamiyat fanlarida, texnika fanlarida, jumladan, sinergetika fanida bab-bdravar na-moyon buladi».*[54]
Professor Kvazarov xam sinergetikaning dialektika bilan munosabati xakida xuddi shunday fikr bildi-radi. Uning ta'kidlashicha, sinergetikani XX asr tabiiy fanlarining falsafa sox.asiga kiritgan eng katta uslu-biy yutuklaridan biri sifatida baxolash mumkin. Ammo bu uning dialektikami falsafadan butunlay surib chik.ardi

[54] Fayzullaev O. Fizika va falsafa // Ma'rifat. 2005 yil 16 aprel.

Sinergetikaning tamoyillari

Bugun tobora taraqqiy etib borayotgan jamiyat hayotida barcha sohalar qatorida tilshunoslik ham qizg'in rivojlanib kelmoqda.Bunga esa tilning bir necha fanlar bilan uzviy aloqada o'rganilayotganligi fan doirasining yanada kengayishi hamda tilni tadqiq etishga bo'lgan qiziqishning ortishi sabab bo'lmoqda. Ijtimoiy mohiyatga ega bo`lgan til haqida fikr yuritganda avvalo, “til” va “ijtimoiy” tushunchalari to`g`risida batafsilroq to`xtalib o`taylik. Til jamiyat a’zolarining ongida mavjud bo`lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, bo`lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o`zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig`indisidir. Til mohiyat, umumiylik, zaruriyat va yashirin imkoniyatdir. Kishilik jamiyati til bilan chambarchas bog`liq bo`lib, til yordamida kishilar o`zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo`ladilar. Demak, til kishilik jamiyatining eng muhim aloqa vositasi bo`lib, jamiyat bilan uzviy bog'langan.

Til nasldan naslga, avloddan avlodga o`tadigan irsiy hodisa emas, balki jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Mashhur Robinzon Kruzoni eslang. U kimsasiz orolga tushib qolganda uzoq yillar davomida unga tildan foydalanishga deyarli ehtiyoj sezilmaydi. Tilning kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko`ra sof ijtimoiy hodisa ekanligini isbotlovchi bunday misollarni ko`plab keltirish mumkin.Bu ta`riflarning birortasi tilning to‘liq ta`rifi emas, chunki ular tilning ijtimoiy mohiyatini ochib berolmaydi. Til o‘ziga xos semiologik tizim bo‘lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta`minlovchi, avloddan-avlodga madaniy-tarixiy an`analarni etkazuvchi vosita xizmatini o‘taydi. Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi, ularning ehtiyojlarini to‘la-to‘kis bajaradi, garchand, o‘zgaruvchan hodisa bo‘lsa-da, u faqat o‘zining ichki ob`ektiv qonunlari asosida rivojlanadi hamda o'sishda o'zgarishda bo'ladi.Lekin bu o'zgarishlar ko'pincha yashirin holda kechadi. Ichki o'zgarishlar bir tartibdan ikkinchi tartibga o'tish orqali yuzaga chiqadi.Ayrim o'zgarishlarni tartibga solishga subyekt tashqaridan aralashadi.Tabiat va jamiyatda shunday narsa va hodisalar borki,ulardagi ichki o'zgarish tashqaridagi subyektning aralashuvisiz o'zini -o'zi tartibga

soladi.Masalan, inson organizmining biror azosiga putr yetsa, uning vazifasi boshqasiga yuklanadi. Aytaylik, ko'z ojiz bo'lib qolgan taqdirda uning vazifasi eshitish organi va tana sezgisiga o'tadi.Bu sezgi azolarining vazifasi kuchayadi. Demak, organizm o'zini-o'zi boshqaradi.[4.5-6.]

Til sistemasi,bir tomondan,o'z-o'zidan tashkillanish xususiyatiga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, subyekt aralashuvi bilan tartibga tushish (leksik muqobillarni tanlashda,adabiy til me'yorlarini belgilashda,til siyosati ta'sirida) belgisiga egadir.Ana shunday ichki tashkillanish xususiyatiga ega obyektlarni ularning umumiy jihatlarini o'rganuvchi fanga amaliy ehtiyoj tug'ildi.Buning natijasida sinergetika maydonga keldi.Til ham bir tomondan barqarorlik,ikkinchi tomondan o'zgaruvchanlik belgisini o'zida mujassam qiladi.Tilshunoslik tarixida tilning ana shunday ichki o'zgarishlariga etibor qaratgan V.Gumbold uning harakatsiz holatdagi hodisa- <<ergon >>(faoliyat mahsuli) emas, balki doimiy harakatda bo'lgan<<energiya>>(o'z-o'zini tashkil etuvchi,yaratuvchi faoliyat) ekanini ta'kidlaydi.[3.11]. Tilni o'rganishda "Tilshunoslik va tabiiy fanlar" , "Tilshunoslik va kibernetika","Tilshunoslik va semiotika" qatorida ayni vaqtda "Tilshunoslik va sinergetika"munosabati qizg'in o'rganilayotgan sohalardan biridir . B.Gyorselning ta’biri bilan aytganda sinergetika - barcha fanlar uchun o‘ziga xos tadqiqot paradigmasi sifatida metodologik ahamiyat kasb eta boshladi.

Ma’lumki, sinergetika dastlab nemis fizigi German Xaken va belgiyalik olim Ilya Prigojinlar tomonidan tabiatdagi hodisalarga, termodinamik jarayonlarga, lazer nuri, molekulalar, suyuqliklar, kristallar, kimyoviy strukturalar, biologik turlarga nisbatan faol tatbiq etildi. Sinergetika qonuniyatlaridan o'rinli foydalana bilgan tadqiqotchi eng zamonaviy metodologiya asosida ish olib borayotgan bo'lib o'z ilmiy sohasida katta ijodiy yutuqlarga erishishi mumkin.[1.46] Sinergetika paradigmasiga ko'ra taraqqiyot uzoq vaqt oralig'ida davom etadigan ko'p bosqichli jarayon sifatida tushuniladi, bunda fluktuatsiya (lotincha "fluktuatio"-"tebranish"ma'nosida), bifurkatsiya (rivojlanishning ikkiga ayrilishi) bosqichlaridan o'tib,tizim barqaror holatga keladi. Sinergetikaga esa murakkab dinamik tizimlarning universal qonuniyatlarini, tizimlarning o'z-o'zini tashkillashi umumiy qonunlarini topish,o'z-

o'zini tashkil etish jarayonidagi konstruktiv ahamiyat kasb etishini ilmiy asoslash sanaladi. Masalaga sinergetik nuqtai nazardan qaraganda dunyoda rivojlanishning aksariyat qismi chiziqsiz taraqqiyot dinamikasiga ega. Shu kunga qadar olam klassik fanning qat'iy qonuniyatlari asosida,matematikaning kvazialgebraik formulalari yoki tadqiqotchining o'z maqsadidan kelib-chiqib o'tkazgan tajriba hamda kuzatishlari asosida tavsiflab kelingan.Bir so'z bilan aytganda sinergetika yuzaga kelgunga qadar olam aslidan yiroqlashtirilib, <<ideallashtirilgan>> holda o'rganilgan.Vaholanki olamda barqarorlikdan ko'ra beqarorlik, tartibdan ko'ra tartibsizlik, zaruriyatdan ko'ra tasodif, aniq statistikadan ko'ra ehtimollik ko'proq ustuvorlik qiladi.Ilgari olimlar borliqni,tabiatni aniq metodlar orqali o'rganganlar. Ya'ni tabiatdagi beqaror jarayonlardan ko'ra barqaror jarayonlarni, tartibsizlikdan ko'ra tartibni, indeterminizmdan ko'ra determinizmni tadqiq etish osonroq va tadqiqotchi uchun optimal obyekt sanalgan. Shu bois o'rganilgan bilimlar olamning real manzarasining to'liq tavsifini emas,balki <<ayzbergning uchi>>ni, yuzaga qalqib chiqib turgan qisminigina tashkil etgan.Ayzbergning suv ostidagi <<ulkan>>qismi esa tadqiqotchilar nazaridan chetda qolgan. Buni esa sinergetika o'rganishga imkon beradi. [2.25.26] Fandagi yangi metodologiya ta’sirida keyinchalik S.P.Kapitsa, S.P.Kurdyumov, G.G.Malinetskiy, A.Yu.Danilov, V.V.Kadomsev, Ye.N.Knyazeva kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida sinergetik yondashuvni ijtimoiy, madaniy atributlarga nisbatan qo‘llaganini kuzatish mumkin. Bugungi kunda sinergetika ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimiga, xususan, tilshunoslik faniga ham ilmiy paradigma sifatida shiddat bilan kirib kelmoqda. Tilshunoslikda sinergetik paradigmaga asoslangan holda V.Arshinov, Ya.Svirskiy, I.A.German, G.G.Moskalchuk, B.Gyorsel, N.I.Byalous kabi olimlar maxsus tadqiqotlar olib borgan. Sinergetik paradigma borliqdagi taraqqiyot mexanizmlarini, mikroevolyutsiya, makroevolyutsiya, global evolyutsionizm jarayonlarini ratsionaltushuntirishga yo‘naltirilgan ilmiy paradigma hisoblanadi. Olimlardan V.Arshinov, Ya.Svirskiylar til tizimida sinergetik harakat mavjudligini ta’kidlaydilar. I.A.German esa o‘zining “Nutqiy faoliyat o‘z-o‘zini tashkil etuvchi jarayon sifatida” nomli tadqiqotida nutq jarayonida lingvosinergetik paradigmaning amal qilishi haqida maxsus to‘xtalgan. Bunda olim nutq jarayonidagi

spontan (tasodifiy) o‘zgarishlarni, nutqning sistem tabiatini aniq misollar tahlili yordamida sinergetik nuqtai nazardan talqin qilgan. G.G.Moskalchuk o‘zining “Matn tuzilishi sinergetik jarayon sifatida” nomli monografiyasida matn, uni tashkil etuvchi unsurlar, matn va diskurs munosabati, matn tarkibini sinergetik paradigma tamoyillari asosida chuqur tahlil qilgan. B.Gyorsel esa til tizimida sinergetik paradigmaning mavjudligini til va mantiq aloqadorligida ilmiy asoslab bergan. L.Kiyaenko tilning sinergetik tabiatini, o‘z-o‘zini tashkil etuvchilik xususiyatini falsafiy aspektda mukammal talqin etgan. Nomi zikr etilgan olimlarning tadqiqotlaridagi tahlil usullariga ergashgan holda lingvosinergetik paradigma haqidagi o‘z mulohazalarimizni bayon etamiz.

Til turli lisoniy va nolisoniy omillar ta’sirida o‘z-o‘zini tashkil etadi, o‘zining serqirra funksional imkoniyatlari bilan turli prezentatsiya va reprezentatsiyalarni yuzaga chiqaradi. Bugungi kunda iqtisodiy sinergetika, ijtimoiy sinergetika haqida fikr yuritilar ekan, serqirra tabiatga ega bo‘lgan til tizimida ham o‘ziga xos **“lisoniy sinergetika” (“lingvosinergetika”)** mavjud deb mulohaza qilish joiz bo‘ladi. Bizningcha, lisoniy sinergetika tilda o‘z-o‘zini tashkil etishning umumiy qonuniyatlarini, lisoniy tartib va lisoniy xaos (tartibsizlik) munosabatdorligini, tilning tadrijiy taraqqiyotidagi tipologik o‘zgarishlar, yangilanishlar, boshqa sifat bosqichiga o‘tish jarayonlarini **bifurkatsiya** (rivojlanishning ikkiga ayrilishi), **polifurkatsiya** (rivojlanishning bir necha yo‘nalishga tarmoqlanishi), **attraksiya** (magnit qutblari kabi o‘ziga tortuvchi rivojlanishning barqaror holati), **fluktuatsiya** (barqaror qonuniyatdan og‘ish, chetlashish holati) tamoyillari asosida talqin etishga yo‘naltirilgan paradigmadir. Bunga ko‘ra, rivojlanish bir tartibdan ikkinchi tartibga o‘tuvchi Hegel dialektikasidagi kabi **“chiziqli”** yo‘nalishda emas, balki u ko‘pvariantlilik, ko‘pmuqobillik, tasodifiy o‘zgarishlar, beqarorlik xususiyatlariga ega bo‘lgan **“chiziqsiz”** xarakterga egadir. Bir til materialida bir necha lisoniy tiplarning mavjudligini, ya’ni tillarning politipologik xususiyatini sinergetikaning “chiziqsiz” taraqqiyot, bifurkatsiya, attraksiya kabi tamoyillari bilan izohlash mumkin.

G.Xakenning rejasiga muvofiq sinergetika **“metafan”** (yunoncha metha– “keyin”, “barcha fanlardan keyingi”) vazifasini bajarishi lozim. Ya’ni undagi qonuniyatlar universallik kasb etib, barcha fanlarni “o‘ziniki” hisoblab, ulardan foydalanadi. Amerikalik olim Tomas Kun o‘zining “Structure of scientific revolution” (“Ilmiy inqilob strukturasi”) nomli tadqiqotida yozishicha, ilm-fandagi inqilob - hodisaga yondashuvning o‘zgarishi va paradigmaning yangilanishi bilan o‘lchanadi. Shu ma’noda aytish mumkinki, sinergetika XX-XXI asr fanlar paradigmasidir, uni deyarli barcha fan sohalari, shuningdek, tilshunoslik uchun ham metodologik asos sifatida qabul qilish mumkin. Bizning fikrimizcha, tilshunoslarni hayratga solayotgan tillarning grammatik qurilishidagi, morfologiyasidagi, morfem paradigmatikasi va sintagmatikasidagi o‘zgarishlar, morfologik tiplardagi siljishlarni talqin etishda, ularning sabablarini aniqlashda sinergetika falsafasi muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar :

1. Abdulhamid Nurmonov,Azamatjon Rahimov "Lingvosinergetikaga kirish"25-26-betlar

2. Karimov B.R.Sinergetika va evristikaning ilmiy bilish jarayonidagi o'rni\\Sinergetik paradigma:muammo va imkoniyatlar (ilmiy-nazariy seminar materiallari).-Toshkent,2013-B62-63

3. Abdulhamid Nurmonov,Azamatjon Rahimov "Lingvosinergetikaga kirish"14-bet.

4.Abdulhamid Nurmonov,Azamatjon Rahimov "Lingvosinergetikaga kirish"5-6-betlar.

2. **TIL BIRLIKLARINI SINERGETIK TAHLIL QILISH**

«Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir» (F.de Soseyur). «Til – odam ongining ishtirokisiz, uning tashqi dunyoga nisbatan bo‘lgan mexanik harakatidir» (L.Blumfild). «Til fikrni ifoda qilishga mo‘ljallangan, talaffuz qilinadigan, chegaralangan tovushlar majmuidir» (B.Grosse).Bu kabi tilning qadr-qimmati-yu ahamiyatini namoyon etuvchi ta'riflarni uzoq davom ettirishimiz mumkin. Ijtimoiy mohiyatga ega bo`lgan til haqida fikr yuritganda avvalo, “til” va “ijtimoiy” tushunchalari to`g`risida batafsilroq to`xtalib o`taylik. Til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a’zolarining ongida mavjud bo`lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo`lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o`zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig`indisidir. Til mohiyat, umumiylik, zaruriyat va yashirin imkoniyatdir. “Ijtimoiy” so`zi arab tilidan olingan bo`lib, kishilik jamiyatiga, uning hayoti va qonuniyatlariga oid degan ma’noni ifodalaydi. Kishilik jamiyati til bilan chambarchas bog`liq bo`lib, til yordamida kishilar o`zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo`ladilar. Demak, til kishilik jamiyatining eng muhim aloqa vositasi bo`lib, jamiyatga xizmat qiladi.

Til nasldan naslga, avloddan avlodga o`tadigan irsiy hodisa emas, balki jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Mashhur Robinzon Kruzoni eslang. U kimsasiz orolga tushub qolganda uzoq yillar davomida unga tildan foydalanishga deyarli ehtiyoj sezilmaydi. Tilning kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko`ra sof ijtimoiy hodisa ekanligini isbotlovchi bunday misollarni ko`plab keltirish mumkin

Bu ta`riflarning birortasi tilning to‘liq ta`rifi emas, chunki ular tilning ijtimoiy mohiyatini ochib berolmaydi. Til o‘ziga xos semiologik tizim bo‘lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta`minlovchi, avloddan-avlodga madaniy-tarixiy an`analarni etkazuvchi vosita xizmatini o‘taydi. Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi,

ularning ehtiyojlarini to‘la-to‘kis bajaradi, garchand, til o‘zgaruvchan hodisa bo‘lsa-da, u faqat o‘zining ichki ob`ektiv qonunlari asosida rivojlanadi.

Til ham dinamik dissipativ tizim sanalaladi,u jamiyat bilan parallel ravishda taraqqiy etadi hamda davriy ravishda ayrim yangi o'zgarishlarga ega bo'ladi.Til jamiyat taraqqiyotining barometri sifatida zamon,makon omillariga bog'liq holda dinamik muvozanatini saqlaydi.Xuddiki yo'l harakati qatnashchisi sifatida yurib borayotgan (dinamik tarzda olg'a harakat qilayotgan) avtomashinaning (tilning) yo'lning holati (jamiyat va uning vakillarining harakati va taraqqiyoti) ga qarab o'z yo'nalishida harakatlanishi deyishimiz mumkin.

Insoniyat yer yuziga qadam qo’yibdiki, turli ijtimoiy muomalalar, aloqa aralashuvi, bir necha tili, dini, irqi nuqtai nazaridan farqlanuvchi ijtimoiy guruhlarning o’zaro munosabati, madaniyatlar aro aralashuv, qo’yingki uzluksiz harakat-u intilishlar samarasi o’laroq, bugun biz istiqomat qilayotgan zamon hamda fan-texnika asriga yetib keldi. Ma’lumki, hozirgi vaqtda jahon miqyosida barcha fan sohalari, yo’nalishlari bo‘yicha hamkorlikda ishlash, integratsiyalashuv, globallashuv jarayoni kuzatilmoqda.

Yuksak ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan harakterlanadigan zamonamizda insoniyatning har jihatdan: ilmiy, madaniy-ma’rifiy sohadagi munosabatlarni yaxshilash, ta’lim-tarbiya jarayonini zamonaviylashtirish, jamiyatda fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini ta’minlash yuzasidan yana bir qancha yangi fanlar, sohalar shakllanishi davom etmoqda. Ayni shunday yangi fanlardan biri sinergetikadir.

Dastlab sinergetika paradigmasining tarixi haqida to’xtalib o’taylik. U XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Yevropada shakllana boshlagan edi. Ma’lumki, sinergetika dastlab nemis fizigi German Xaken va belgiyalik olim Ilya Prigojinlar tomonidan tabiatdagi hodisalarga, termodinamik jarayonlarga, lazer nuri, molekulalar, suyuqliklar, kristallar, kimyoviy strukturalar, biologik turlarga nisbatan faol tatbiq etilgan.[1.10-17] “Sinergetika” so’zini birinchi marta amerikalik arxitektor Richard Fuller olib kirgan edi. Sinergetika yunoncha

«sinetgena» - so’zidan olingan bo’lib, hamdo’stlik, hamkorlik va ko’maklashish ma’nolarini bildiradi.[2.1]

XX asr oxirlariga kelib, ilm-fandagi keskin inqilobiy o‘zgarishlar til hodisasiga bo‘lgan yondashuvlar va talqinlarning ham yangilanishiga olib keldi. Bu jarayonda, ayniqsa, sinergetika falsafasining tilshunoslikka ta’siri alohida o‘rin tutadi. B.Gyorselning yozishicha, sinergetika barcha fanlar uchun o‘ziga xos tadqiqot paradigmasi sifatida metodologik ahamiyat kasb eta boshladi.[3.16-18] bir guruh olimlar sinergetika faniga tabiat, jamiyat va texnik taraqqiyot sohalarida bo‘layotgan jarayonlarni izchil o‘rganuvchi va ulardan foydalanishning umumiy nazariyasini ishlab chiquvchi fan, deb ham ta’rif bermoqdalar. Umuman olganda, sinergetika fani jamiyat va tabiatdagi evolyutsion o‘zgarishlarning umumiy qonuniyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi hamda shunday o‘zgarishlarning o‘ziga xos qolip (model, formula)larini ishlab chiquvchi fan sanaladi. Fandagi yangi metodologiya ta’sirida keyinchalik S.P.Kapitsa, S.P.Kurdyumov, G.G.Malinetskiy, A.Yu.Danilov, V.V.Kadomsev, Ye.N.Knyazeva kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida sinergetik yondashuvni ijtimoiy, madaniy atributlarga nisbatan qo‘llaganini kuzatish mumkin.

Bugungi kunda sinergetika ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimiga, xususan, tilshunoslik faniga ham ilmiy paradigma sifatida shiddat bilan kirib kelmoqda. Tilshunoslikda sinergetik paradigmaga asoslangan holda V.Arshinov, Ya.Svirskiy, I.A.German, G.G.Moskalchuk, B.Gyorsel, N.I.Byalous kabi olimlar maxsus tadqiqotlar olib borgan. Sinergetik paradigma borliqdagi taraqqiyot mexanizmlarini, mikroevolyutsiya, makroevolyutsiya, global evolyutsionizm jarayonlarini ratsionaltushuntirishga yo‘naltirilgan ilmiy paradigma hisoblanadi. Olimlardan V.Arshinov, Ya.Svirskiylar til tizimida sinergetik harakat mavjudligini ta’kidlaydilar. I.A.German esa o‘zining “Nutqiy faoliyat o‘z-o‘zini tashkil etuvchi jarayon sifatida” nomli tadqiqotida nutq jarayonida lingvosinergetik paradigmaning amal qilishi haqida maxsus to‘xtalgan. Bunda olim nutq jarayonidagi spontan (tasodifiy) o‘zgarishlarni, nutqning asistem tabiatini aniq misollar tahlili yordamida sinergetik nuqtai nazardan talqin qilgan.

G.G.Moskalchuk o‘zining “Matn tuzilishi sinergetik jarayon sifatida” nomli monografiyasida matn, uni tashkil etuvchi unsurlar, matn va diskurs munosabati, matn tarkibini sinergetik paradigma tamoyillari asosida chuqur tahlil qilgan. B.Gyorsel esa til tizimida sinergetik paradigmaning mavjudligini til va mantiq aloqadorligida ilmiy asoslab bergan. L.Kiyaщenkotilning sinergetik tabiatini, o‘z-o‘zini tashkil etuvchilik xususiyatini falsafiy aspektda mukammal talqin etgan. Nomi zikr etilgan olimlarning tadqiqotlaridagi tahlil usullariga ergashgan holda lingvosinergetik paradigma haqidagi o‘z mulohazalarimizni bayon etamiz.

Til turli lisoniy va nolisoniy omillar ta’sirida o‘z-o‘zini tashkil etadi, o‘zining serqirra funksional imkoniyatlari bilan turli prezentatsiya va reprezentatsiyalarni yuzaga chiqaradi. Bugungi kunda iqtisodiy sinergetika, ijtimoiy sinergetika haqida fikr yuritilar ekan, serqirra tabiatga ega bo‘lgan til tizimida ham o‘ziga xos **“lisoniy sinergetika” (“lingvosinergetika”)** mavjud deb mulohaza qilish joiz bo‘ladi. Bizningcha, lisoniy sinergetika tilde o‘z-o‘zini tashkil etishning umumiy qonuniyatlarini, lisoniy tartib va lisoniy xaos munosabatdorligini, tilning tadrijiy taraqqiyotidagi tipologik o‘zgarishlar, yangilanishlar, boshqa sifat bosqichiga o‘tish jarayonlarini **bifurkatsiya** (rivojlanishningikkigaayrilishi), **polifurkatsiya** (rivojlanishning bir necha yo‘nalishga tarmoqlanishi), **attraksiya** (magnit qutblari kabi o‘ziga tortuvchi rivojlanishning barqaror holati), **fluktuatsiya** (barqaror qonuniyatdan og‘ish, chetlashish holati) tamoyillari asosida talqin etishga yo‘naltirilgan paradigmadir. Bunga ko‘ra, rivojlanish bir tartibdan ikkinchi tartibga o‘tuvchi Hegel dialektikasidagi kabi **“chiziqli”** yo‘nalishda emas, balki u ko‘pvariantlilik, ko‘pmuqobillik, tasodifiy o‘zgarishlar, beqarorlik xususiyatlariga ega bo‘lgan **“chiziqsiz”** xarakterga egadir. Bir til materialida bir necha lisoniy tiplarning mavjudligini, ya’ni tillarning politipologik xususiyatini sinergetikaning “chiziqsiz” taraqqiyot, bifurkatsiya, attraksiya kabi tamoyillari bilan izohlash mumkin.

G.Xakenning rejasiga muvofiq sinergetika **“metafan”** (yunoncha metha– “keyin”, “barcha fanlardan keyingi”) vazifasini bajarishi lozim. Ya’ni undagi qonuniyatlar universallik kasb etib, barcha fanlar “o‘ziniki” hisoblab, ulardan

foydalanadi. Amerikalik olim Tomas Kun o‘zining “Structure of scientific revolution” (“Ilmiy inqilob strukturasi”) nomli tadqiqotida yozishicha, ilm-fandagi inqilob hodisaga yondashuvning o‘zgarishi va paradigmaning yangilanishi bilan o‘lchanadi.

Tilning ochiq tizm sifatida rivojlanishi uning mavjudlik va yashash shaklini,jamiyatdagi muhim atributlar bilan o'zaro ta'sirlashuvini va korporatsiyasini belgilaydi.

Boshqa nochiziqli sistemalar kabi til tadrijiy taraqqiyoti davomida o'z tarkibini boyitish,mukammallashtirish yo'li bilan o'z-o'zini boshqarish va tashkillashtirish xususiyatiga ega.

Fikrimizni I.B.Arnoldning quyidagi mulohazasi tasdiqlaydi: "Til va tafakkur taraqqiyoti jamiyat,til egasi mansub bo'lgan millat tarixi bilan uzviy bog'liqdir."Biz tilda tabiat va jamiyatdagi hodisalar umumiy aloqalarining xususiy ko'rinishlari bilan ishlaymiz".

Jumladan,turli omillar ta'sirida tillarning o'lishi,sintaktik birliklarda soddalikka tomon o'zgarish,tilda fonetik iqtisod tamoyilining amal qilishi,mustaqil so'zlardan yordamchi so'zlarning va grammatik shakllarning hosil bo'lishi,ya'ni grammatikalizatsiyaning ro'y berishi (durur-turur-dir-tir;qarab-qaramay;sababli (sifat);sababli (ko'makchi)) kabi jarayonlar tildagi dissipatsiyaga yaqqol misol bo'la oladi.

Sinergetik paradigmaga muvofiq tizim ichida dissipatsiya juda muhim ahamiyat kasb etadi.Bunga ko'ra tizim ochiq va nochiziqli bo'lishi lozim.

Sinergetikaning asoschilari bunga misol tariqasida jonli organizmlarni kiritgan.Ular atrof muhit bilan doimiy modda,energiya va informatsiya almashinuvi hisobiga dinamik muvozanatni ta'minlaydi.

Attraktor tizimning muayyan yakuniy holati va tizimni yangi taraqqiyot yo'nalishi-"trayektoriya"sari o'zigaa tortish, jalb etish holatiga nixbatan ishlatiladi.

So'ngi vaqtlarda tilshunoslikda bu tushuncha bilan bog'liq "Diskursning attraktor modeli","Lisoniy attraksiya fenomeni","Kriativ attraktor","Funksional attraktor"kabi tushunchalar paydo bo'ldi.

N.F.Alefirenko frazeologik tizim evolyutsiyasini attraktor asosida ilmiy talqin qildi.Uning yozishicha,tilda frazeologik neologizm yuzaga kelishi jarayonining yakuniy bosqichi va uning til sistemasida nisbatan barqarorlashuvi attraktor bo'la oladi.

V.A.Pishalnikova lingvosinergetikaga "kreativ attraktor" tushunchasini olib kirdi.Kreativ attraktor bu dominant mazmun bo'lib, u matnning yaxlit va bir butunligini ta'minlovchi barcha unsurlarni o'ziga tortuvchi markaziy zona hisoblanadi.Yu.I.Ledenevning tadqiqotlarida"lisoniy attraktsiya"tushunchasi alohidao'rin egallaydi.U nutqning bir butunligi va yaxlitligini ta'minlovchi mehanizm sifatida talqin qilingan.

Geolingivistika sohasida lisoniy attraktsiyaga muvofiq keluvxhi shunda bir qonuniyat mavjud: "Dunyoda tilning ta'sir ko'rsatish darajasi yuqori bo'lsa,shunchalik ko'p miqdorda u til foydalanuvchilar (shu tilda s'o'zlashuvchilar) ni o'ziga jalb qiladi".

Tilda attraktsiyaning umumiy mohiyati R.K.Hartman va F.S.Stokning lug'atida birmuncha aniq aks ettirilgan: "Attraktsiya lingivistik elementlarning bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatishidir."

XX asrda tilshunoslikda matn va diskurs nutqiy akt nazariyasi keng o'rganila boshladi,bunga sinergetik metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.Ayni matn strukturasi nochiziqlilik tamoyili asosida o'rganilsa,yangi ilmiy talqinlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Diskurs nochiziqli taraqqiyotga ega murakkab jarayon va nutqning spontan o'zgarishlarga boy hodisa sifatida namoyon bo'lishi ularning sinergetik yondoshuv asosida o'rganilishi joizligini asoslaydi.

Bunda an'anaviy, strukrur tishunoslik metodlari ham o'z- o'rnida ishlatiladi,lekin ayrim o'rinlarda sinergetika metodologiyasiga ehtiyoj seziladi.

Til va nutqni nochiziqli ochiq tizim sifatida tushunish ularning ko'p qirraliligi, kommunikativ ochiqligi ichki va tashqi ta'sirlarga hamda fluktuatsiyalarga boyligi,turli nutqiy vaziyatlarda va ma'daniy kontekslarda yangi

ma'no mazmun va ifoda shakllarining spontan ravishda yuzaga chiqishi,dinamik taraqqiyotga egaligi kabi bir qator sinergetik xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Andijon davlat universitetining professori, filologiya fanlari doktori Abdulhamid Nurmonov va iqtidorli yosh olim, filologiya fanlari nomzodi Azamatjon Rahimovlarning “Lingvosinergetikaga kirish” risolasi falsafa va tilshunoslik fanlariaro “mustahkam ko‘prik” tarzida soha mutaxassislariga taqdim etildi

Bu o‘rinda bizningcha, masalaga **sinergetika** metodi asosida yondashilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ma’lumki, XX asrning 70-yillarida nemis olimi Georg Xaken va belgiyalik olim, Nobel mukofoti sovrindori Ilya Prigojin fanga yangi metodologiyani olib kirdi. Yana ham aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, 1973 yilda G. Xaken o‘z-o‘zini tashkil etish muammolariga bag‘ishlangan birinchi konferensiyada “Kuchli noteng va nofizik sistemalarda kooperativ hodisalar” nomli nutq so‘zlagan edi, mana shu yil **sinergetika**ning tug‘ilgan yili hisoblanadi.[1] U korporativlik hodisalari turli tizimlarda, masalan, astrofizik hodisalarda, bosqichli o‘tishlarda, gidrodinamik beqarorlik hodisalarida, atmosferada siklonlarning hosil bo‘lishida, populyatsiyalar dinamikasida ham kuzatilishini o‘zining “**Sinergetika**” (1977 yil), “Tabiat sirlari” (2003) kitoblarida aniq dalillar bilan isbotlab berdi. Olim ko‘pgina fanlarda – astrologiya, fizika, ximiya, biologiya, iqtisodiyot va hatto sotsiologiyada ham tizim alohida qismlarining birlashishi makroskopik tuzilmalar yoki funksiyalarga olib kelishini kuzatish mumkinligini qayd etdi. Xaken yangi fanni nima uchun “**sinergetika**” deb nomlaganini quyidagicha tushuntiradi: “Birinchidan, unda makroskopik darajada tuzilma va tegishli faoliyatni vujudga keltiradigan ko‘plab kichik tizimlarning birgalikdagi faoliyati tadqiq qilinadi. Ikkinchidan, tizimlarning o‘z-o‘zini tashkil etish umumiy tamoyillarini topishga u turli fanlarni jalb etadi. Ya’ni bilimning tor

ixtisoslashgan sohalarida sodir bo‘layotgan inqiroz munosabati bilan axborotni oz sonli qonunlar, konsepsiyalar yoki g‘oyalarga zichlashtirish lozim, **sinergetika**ga esa mana shunday urinishlardan biri sifatida qarash mumkin. Uchinchidan, turli tabiatli tizimlarning bir xil o‘z-o‘zini tashkil etish tamoyillari mavvjud, bu esa tabiiy va ijtimoiy jarayonlarning umumiy aniqlovchilarini topish to‘g‘risida so‘z yuritish lozimligini taqozo qiladi. **Sinergetika** aynan mana shu umumiy aniqlovchilarni topishnga yo‘naltirilgan”.[1] Xakenning qarashlarini davom ettirgan holda I. Prigojin noteng tizimlar fizikasini o‘rganib, yangi effektlarni kashf qildi va mashhur “Xaosdan tartib” (“Poryadok iz xaosa”) nomli kitobida o‘z qarashlarini e’lon qildilar. Olim dissipativ strukuturalar nazariyasini yaratdi. Bunga ko‘ra tizimdagi ta’sirlar tarqaladigan tizim **dissipativ tizim** hisoblanadi, har xil ta’sirlarga o‘ta ta’sirchanlik va buning natijasida haddan tashqari muvozanatsizlik (nomuvoziylik) dissipativ tizimning asosiy xossasidir. Prigojin g‘oyalaridan qattiq ta’sirlangan rus matematigi V.I.Arnold va fransuz matematigi R.Tom bifurkatsiya nazariyasini inshlab chiqdilar. Muvozanatdan uzoq sharoitlarda **bifurkatsiya** mexanizmlari faoliyat ko‘rsatib, ular ikkilanish nuqtalarining mavjudligini va rivojlanish davomining har xilligini nazarda tutadi. Bifurkatsiya jarayonlari tizimning murakkablashuvidan dalolat beradi.[2] Bifurkatsiyani quyidagi aniq misol bilan tushuntirish mumkin: biz toshni bolg‘a bilan uraylik. Bunda har bir zarbadan tosh deformatsiyaga uchraydi, biz har bir deformatsiyaning xarakterini oldindan ayta olamiz, lekin toshning ikkiga bo‘linishi qancha tosh parchalari ajralganining oqibati ekanligini aniq aytib bera olmaymiz. Shu o‘rinda bu holatni tushunish uchun bizga bifurkatsiya yordam beradi. Ya’ni butun toshni bolg‘a bilan urish davomida shunday bir payt keladiki, u boshqa sifat bosqichiga o‘tayotgan bo‘ladi, xuddi shu paytdagi toshning holati bifurkatsiyaga misol bo‘la oladi.

Akademik N.N.Moiseev ham **sinergetika**ni yangicha yondashuv va talqinlar bilan boyitgan. Olim **sinergetika**ning muhim xossasi sifatida universal

---
[1] Хакен Г. Синергетика. М. 1970. С.380.
[2] http://www.hist.msu.ru/Departments/Inf/BOOKS/chaos.htm

evolyutsionizm va koevolyutsiyani belgilaydi. Ya'ni koevolyuiya – global evolyutsionizmning tub negizi bo'lib, u tabiat va jamiyatdagi mavjud sistemalarning birgalikda yashashi, rivojlanishi demakdir.

Sinergetika (yunoncha synergeia – "hamkorlik", "hamjihatik" ma'nolarini anglatadi) – sistemalarning o'z-o'zidan tashkil bo'lish nazariyasi, o'z-o'zini boshqarish, hozirgi zamon nazariyasi, nochiziqli hodisalarni o'rganish, dunyoni yangicha izohlash, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy murakkab tizimli jarayonlarning tabiatini bilishga qaratilgan ilmiy yo'nalish, tafakkur uslubi.[1] **Sinergetika** tabiatdagi murakkab tizimlarda o'z-o'zini tashkil qilish jarayonini, evolyutsiyaning qay bosqichida **xaos** (tartibsiz holat) ijobiy rol o'ynashi, xaosdan tartibning paydo bo'lishi, qonuniyatdan chetlashish holatlari (fluktuatsiya), beqaror va barqaror holat, chiziqli taraqqiyot va chiziqsiz taraqqiyot, hozirgi zamon dunyo manzarasining yangi ustuvorliklarini – muvozanatsiz beqaror dunyo konsepsiyasini, rivojlanishning nochiziqliligi va ko'pmuqobilliligi hodisasi kabi masalalarni o'rganadi.[2] U umumfalsafiy metodologiya sifatida strukturogenezning eng umumiy qonuniyatlarini aniqlashni o'z predmetiga aylantirgan o'z-o'zini tashkil etish nazariyasidir.[1]

Sinergetikadan foydalanish uchun o'rganilayotgan tizim ochiq va nochiziq bo'lishi, ko'p element va tizimlardan iborat bo'lishi (elektronlar, atomlar, molekula, to'qima, organ, murakkab organizm, ijtimoiy guruh, shu jumladan **til** ham) mumkin, ular orasidagi o'zaro ta'sir faqatgina kichik **fluktuatsiyalarga**, ahamiyatsiz, tasodifiy o'zgarishlarga boy va nostabil, ya'ni notekis holatda bo'lishi mumkin. Cinergetikaning tayanch tushunchalari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Nochiziq taraqqiyot
- Xaos
- Fluktuatsiya
- Dissipatsiya

[1] Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат. Тошкент.: "Шарқ". 2004. Б. 284
[2] Князева Е. Н. Саморефлективная синергетика// Вопросы философии. 2001. № 10 С. 106-107.
[1] http: // chaos. ssu. runnet.ru.

- ❖ Attraktor
- ❖ Bifurkatsiya
- ❖ Koevolyutsiya

Olimlarning aniqlashicha, chiziqli taraqqiyot bilan birgalikda chiziqsiz taraqqiyot ham mavjud. Masalaga sinergetik nuqtai nazardan qaralganda, dunyoda rivojlanishning aksariyat qismi chiziqsiz taraqqiyot dinamikasiga ega bo‘ladi. Dunyoning postnoklassik manzarasida chiziqsizlik va tartibsizlik voqelikning ob’ektiv, universal xususiyatlari deb e’tirof etilgan, ular rivojlanishning barcha strukturaviy darajalarida namoyon bo‘ladi. Bunda xaos (tartibsizlik) nochiziq taraqqiyotning ustuvor belgisi sifatida talqin qilinadi va u destruksiya manbai sifatida emas, balki moddiy o‘zaro ta’sirlarning dastlabki beqarorligi hosilasi bo‘lgan holat deb tushuntiriladi. Mazkur holat spontan strukturogenezning, sistemaning yangi sifat bosqichiga o‘tishining sababi bo‘lishi mumkin. Eng so‘nggi tadqiqotlarda xaos shunchaki shaklsiz massa tarzida emas, balki o‘ta murakkab uyushgan ketma-ketlik tarzida baholanmoqda. **Sinergetika**ning asochisi Xaken xaosga shunday ta’rif beradi: “Xaos – nodavriy tarzda takrorlanib turadigan, beqaror traektoriyalarga ega bo‘lgan, zamon va makon ko‘rsatkichlarining korrelyatsiyasiga tasodifiy taqsimlanish xos bo‘lgan nomuntazam harakat”.[1] Demak, sinergetik paradigmada xaos sistema uchun ahamiyatli bo‘lgan konstruktiv funksiya bajaruvchi holat sifatida tushuniladi.

Xakenning fikricha, dunyoning mexanik manzarasi XX asrga qadar (kvant mexanikasi va **sinergetika**gi oid qarashlar yuzaga kelguncha) tartibli, “temir” qonunlar asosida yuz beradi deb tushuntirib kelingan. XX asrga kelib tadqiqotlar va tajribalar shuni ko‘rsatdiki, dunyodagi hodisalar faqat kosmos (tartib) asosida emas, balki tartibsizlik (xaos) va fluktuatsiyalar (qonuniyatdan chetlashish holatlar) asosida ham rivojlanadi va o‘z-o‘zini tashkil etadi. Quyidagi rasmda **sinergetika**ning tayanch tushunchalari – xaos va kosmos simvolik tarzda o‘z ifodasini topgan.

---

[1] Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: наука о взаимодействии. Москва. Ижевск. 2003. С. 225.

Rasm1. Musavvir M. Esher bu yerda tartib va xaosni aks ettirgan. Xaos — shunday holatki, unda hech narsa aniq belgilangan joyda turmaydi (balki go‘yo axlat qutisida turganday joylashgan bo‘ladi)[1]

Ushbu rasmning markazida kristall mutloq to‘g‘ri shaklda joylashgan, kristallning atrofidagi joy esa bo‘sh konserva bankalar, quruk idishlar kabi axlatlar bilan to‘la holda tasvirlangan. Bunda kristall tartibning, atrofidagi axlatlar esa xaosning ramziy ifodasini anglatadi. Bundan ko‘rinadiki, qadimgi Xitoy faylasuflari, Xaken va Prigojinlar talqinicha, kosmos va xaos azaliy yonma-yon

[1] Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: наука о взаимодействии. Москва. Ижевск. 2003. С. 31.

hodisalardir, ular bir-birini taqozo qiladi. Tadqiqotchilarning fikricha, tabiat hodisalarida, borliqda tartibdan ko‘ra tartibsizlik konstruktiv ahamiyat kasb etadi. Ushbu holat tilshunoslikda ham o‘z aksini topgan. Ya’ni, tillardagi dominant lisoniy tip o‘sha til tipologiyasi uchun kosmos (tartibli) holatdir, unda boshqa sistemada dominant bo‘lgan tiplarning ham kuzatilishi xaotik (tartibsiz) holatdir. Xususan, o‘zbek tili uchun agglyutinatsiya, sintetizm, suffiksatsiya, relyatsiya hodisalari barqaror holat - kosmos, fuziya, analitizm, prefiksatsiya hodisalari esa beqaror holat - xaos hisoblanadi.

I. Prigojin va I. Stengers “Biz yangi sintez, tabiatning yangi konsepsiyasi yo‘lida turibmiz. Balki qachonlardir biz eksperimentlarga va formulirovkalarga birinchi darajali ahamiyat beruvchi G‘arb an’analarini va birdaniga o‘z-o‘zida tashkillanuvchi dunyo haqidagi Xitoy an’anaviy tasavvurlarini birga qo‘sha olarmiz”, deb e’tirof qiladilar.[1] Bu o‘rinda olimlar **sinergetika**ning yana bir muhim tamoyili – koevolyutsiyani nazarda tutganlar. Koevolyutsiya bu – tizimning o‘zaro kelishilgan o‘zgarishi yoki butunlikning ichki bo‘laklari g‘oyasi bo‘lib, bu tushuncha turli biologik turlarning hamkorlikdagi evolyutsiyasini o‘rganish, ularning strukturasi va tashkillashuv darajasida paydo bo‘lgan. Hozirgi kunda koevolyutsiya moddiy va ma’naviy rivojlanuvchi tizimlarning evolyutsion o‘zgarishlari korrelyatsisini xarakterlaydi. Ushbu atama XX asrning 60-yillarida noosfera atamasining qulay talqini sifatida qo‘lanilgan. Bunga ko‘ra borliqning umumiy qonuni sistemalar o‘rtasidagi birlik, mushtaraklik va hamkorlik asosida rivojlanishni taqozo etadi. Demak, borliqdagi barcha sistemalar koevolyutsiya tamoyiliga asoslangan holda taraqqiy etar ekan, bu murakkab jarayon til sistemasiga ham taaalluqlidir. Biz o‘rganayotgan masala – tillar tipologiyasi ham, eng avvalo, **sinergetika**ning koevolyutsiya prinsipiga tayanadi. Bunda yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, bir necha lisoniy tip bir tilda koevolyutsion tarzda namoyon bo‘ladi, bu lisoniy tiplarning bir-biriga o‘tib, almashinib turishi va tilning ochiq sistema ekanligini ko‘rsatadi.

---

[1] Пригожин И. Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. –М. 1986. С. 65.

Akademik N. Moiseevning fikricha, ijtimoiy tizimning har bir holati bifurkatsiya holatidir. Buni ijtimoiy fonga ega bo‘lgan til fenomeniga ham tatbiq etish mumkin. Ya’ni hech bir tilda ma’lum tip abadiy yashamaydi, balki tarixiy taraqqiyot natijasida har bir tilda muayyan tipologik o‘zgarishlar yuz beradi, tilda bir tip unsurlari susayib, ikkinchi bir tip kuchayib borish tamoyili kuzatilgan nuqta til tizimidagi bifurkatsiya holatiga misol bo‘ladi. Masalan, faktlar shuni ko‘rsatyaptiki, qadimgi ingliz tilida (Old English) fuziya tendensiyasi ustuvor bo‘lgan, lekin zamonaviy ingliz tilida (Modern English) agglyutinatsiya tendensiyasi kuchaymoqda.[1] Demak, ingliz tilidagi fuzion – agglyutinativlik belgisi uning bifurkatsiya bosqichida ekanligini ko‘rsatadi.

Sinergetikaning mohiyatini aks ettiruvchi eng muhim tushunchalardan yana biri fluktuatsiya sanaladi. Fluktuatsiya bu umumiy holdan, barqaror holatdan chetlashishni bildiradi. Ularning ikki katta turkumi ajratiladi: a) tashqi muhit yaratadigan fluktuatsiyalar; b) tizimning o‘zida vujudga keladigan fluktuatsiyalar.[2] Ba’zan fluktuatsiyalar juda kuchayib, tizimni to‘la egallab olishi va mohiyat e’tibori bilan uning mavjudlik tartibini o‘zgartirib yuborishi mumkin. Lingvistik tipologiyada fluktuatsiyaga tipik misol sifatida singarmonizmning o‘zbek tili materialida deyarli yo‘qolib borayotganligini keltirish mumkin. Chunki singarmonizm turkiy tillar tipi uchun xos bo‘lgan umumiy qonuniyat hisoblanadi, lekin mazkur hodisa o‘zbek tilida fluktuatsiyaga uchramoqda. Yoki o‘zbek tilida boshqa tipga xos belgilar – fuzion jarayonlarning uchrashi agglyutinatsiya tipiga nisbatan chetlashish holat – fluktuatsiya sanaladi. Bu kabi misollarni til sistemasidan yana ko‘plab topish mumkin. Bu dalilar esa tilshunoslik fanini, shu jumladan, lingvistik tipologiyani yangi paradaigma hisoblangan **sinergetika** asosida metodologik refleksiyadan o‘tkazish zarur ekanligini ko‘rsatadi. Bu tipologiyaning yanada rivojlanishiga keng imkoniyatlarni ochib beradi, shuningdek, tipologiyaning istiqbolini belgilab beradi va yangicha talqinlarning yuzaga kelishiga turtki bo‘ladi.

---

[1] Robbins R. H. General linguistics. London. 1964. p. 86.
[2] http: // chaos. ssu. runnet.ru.

Bir so‘z bilan aytganda, **sinergetika** postnoklassik fanning yadrosi va eng yangi ilmiy paradigma sifatida yuzaga keldi. Amerikalik fanshunos olim Tomas Kun o‘zining “Structure of scientific revolution” (“Ilmiy inqilob strukturasi”) nomli tadqiqotida yozishicha, ilm-fandagi inqilob hodisaga yondashuvning o‘zgarishi va paradigmaning yangilanishi bilan o‘lchanadi.[1] Shu ma’noda aytish mumkinki, **sinergetika** XX-XXI asr fan paradigmasidir, uni deyarli barcha fan sohalari, shuningdek, tilshunoslik (lingvistik tipologiya) uchun ham metodologik asos sifatida qabul qilish lozim.

I. Prigojin va I. Stengers “Biz yangi sintez, tabiatning yangi konsepsiyasi yo‘lida turibmiz. Balki qachonlardir biz eksperimentlarga va formulirovkalarga birinchi darajali ahamiyat beruvchi G‘arb an’analarini va birdaniga o‘z-o‘zida tashkillanuvchi dunyo haqidagi Xitoy an’anaviy tasavvurlarini birga qo‘sha olarmiz”, deb e’tirof qiladilar.[1] Bu o‘rinda olimlar **sinergetika**ning yana bir muhim tamoyili – koevolyutsiyani nazarda tutganlar. Koevolyutsiya bu – tizimning o‘zaro kelishilgan o‘zgarishi yoki butunlikning ichki bo‘laklari g‘oyasi bo‘lib, bu tushuncha turli biologik turlarning hamkorlikdagi evolyutsiyasini o‘rganish, ularning strukturasi va tashkillashuv darajasida paydo bo‘lgan. Hozirgi kunda koevolyutsiya moddiy va ma’naviy rivojlanuvchi tizimlarning evolyutsion o‘zgarishlari korrelyatsisini xarakterlaydi. Ushbu atama XX asrning 60-yillarida noosfera atamasining qulay talqini sifatida qo‘lanilgan. Bunga ko‘ra borliqning umumiy qonuni sistemalar o‘rtasidagi birlik, mushtaraklik va hamkorlik asosida rivojlanishni taqozo etadi. Demak, borliqdagi barcha sistemalar koevolyutsiya tamoyiliga asoslangan holda taraqqiy etar ekan, bu murakkab jarayon til sistemasiga ham taalluqlidir. Biz o‘rganayotgan masala – tillar tipologiyasi ham, eng avvalo, **sinergetika**ning koevolyutsiya prinsipiga tayanadi. Bunda yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, bir necha lisoniy tip bir tilda koevolyutsion tarzda namoyon

---

[1] Қаранг:Thomas S. Kuhn. The structure of scientific revolution. University of Chicago Press, Chicago, 1970.

[1] Пригожин И. Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. –М. 1986. С. 65.

bo‘ladi, bu lisoniy tiplarning bir-biriga o‘tib, almashinib turishi va tilning ochiq sistema ekanligini ko‘rsatadi.

Akademik N. Moiseevning fikricha, ijtimoiy tizimning har bir holati bifurkatsiya holatidir. Buni ijtimoiy fonga ega bo‘lgan til fenomeniga ham tatbiq etish mumkin. Ya’ni hech bir tilda ma’lum tip abadiy yashamaydi, balki tarixiy taraqqiyot natijasida har bir tilda muayyan tipologik o‘zgarishlar yuz beradi, tilda bir tip unsurlari susayib, ikkinchi bir tip kuchayib borish tamoyili kuzatilgan nuqta til tizimidagi bifurkatsiya holatiga misol bo‘ladi.

Sinergetikaning mohiyatini aks ettiruvchi eng muhim tushunchalardan yana biri fluktuatsiya sanaladi. Fluktuatsiya bu umumiy holdan, barqaror holatdan chetlashishni bildiradi. Ularning ikki katta turkumi ajratiladi: a) tashqi muhit yaratadigan fluktuatsiyalar; b) tizimning o‘zida vujudga keladigan fluktuatsiyalar.[2] Ba’zan fluktuatsiyalar juda kuchayib, tizimni to‘la egallab olishi va mohiyat e’tibori bilan uning mavjudlik tartibini o‘zgartirib yuborishi mumkin. Lingvistik tipologiyada fluktuatsiyaga tipik misol sifatida singarmonizmning o‘zbek tili materialida deyarli yo‘qolib borayotganligini keltirish mumkin. Chunki singarmonizm turkiy tillar tipi uchun xos bo‘lgan umumiy qonuniyat hisoblanadi, lekin mazkur hodisa o‘zbek tilida fluktuatsiyaga uchramoqda. Yoki o‘zbek tilida boshqa tipga xos belgilar – fuzion jarayonlarning uchrashi agglyutinatsiya tipiga nisbatan chetlashish holat – fluktuatsiya sanaladi. Bu kabi misollarni til sistemasidan yana ko‘plab topish mumkin. Bu dalilar esa tilshunoslik fanini, shu jumladan, lingvistik tipologiyani yangi paradaigma hisoblangan **sinergetika** asosida metodologik refleksiyadan o‘tkazish zarur ekanligini ko‘rsatadi. Bu tipologiyaning yanada rivojlanishiga keng imkoniyatlarni ochib beradi, shuningdek, tipologiyaning istiqbolini belgilab beradi va yangicha talqinlarning yuzaga kelishiga turtki bo‘ladi.

---

[2] http: // chaos. ssu. runnet.ru.

Bir so‘z bilan aytganda, **sinergetika** postnoklassik fanning yadrosi va eng yangi ilmiy paradigma sifatida yuzaga keldi. Amerikalik fanshunos olim Tomas Kun o‘zining “Structure of scientific revolution” (“Ilmiy inqilob strukturasi”) nomli tadqiqotida yozishicha, ilm-fandagi inqilob hodisaga yondashuvning o‘zgarishi va paradigmaning yangilanishi bilan o‘lchanadi.[1] Shu ma’noda aytish mumkinki, **sinergetika** XX-XXI asr fan paradigmasidir, uni deyarli barcha fan sohalari, shuningdek, tilshunoslik (lingvistik tipologiya) uchun ham metodologik asos sifatida qabul qilish lozim.

masalaga **sinergetika** metodi asosida yondashilsa, maқsadga muvofiқ bўladi. Ma’lumki, XX asrning 70-yillarida nemis olimi Georg Xaken va belgiyalik olim, Nobel mukofoti sovrindori Ilya Prigojin fanga yangi metodologiyani olib kirdi.

1973 yilda G. Xaken ўz-ўzini tashkil etish muammolariga baғishlangan birinchi konferensiyada “Kuchli noteng va nofizik sistemalarda kooperativ ҳodisalar” nomli nutқ sўzlagan edi, mana shu yil **sinergetika**ning tuғilgan yili ҳisoblanadi.

Sinergetika (yunoncha synergeia – “hamkorlik”, “hamjihatik” ma’nolarini anglatadi) – sistemalarning o‘z-o‘zidan tashkil bo‘lish nazariyasi, o‘z-o‘zini boshqarish, hozirgi zamon nazariyasi, nochiziqli hodisalarni o‘rganish, dunyoni yangicha izohlash, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy murakkab tizimli jarayonlarning tabiatini bilishga qaratilgan ilmiy yo‘nalish, tafakkur uslubi.[1] **Sinergetika** tabiatdagi murakkab tizimlarda o‘z-o‘zini tashkil qilish jarayonini, evolyutsiyaning qay bosqichida <u>xaos</u> (tartibsiz holat) ijobiy rol o‘ynashi, xaosdan tartibning paydo bo‘lishi, qonuniyatdan chetlashish holatlari (fluktuatsiya), beqaror va barqaror holat, chiziqli taraqqiyot va chiziqsiz taraqqiyot, hozirgi zamon dunyo manzarasining yangi ustuvorliklarini – muvozanatsiz beqaror dunyo

[1] Қаранг:Thomas S. Kuhn. The structure of scientific revolution. University of Chicago Press, Chicago, 1970.

[1] Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат. Тошкент.: “Шарқ”. 2004. Б. 284

konsepsiyasini, rivojlanishning nochiziqliligi va ko‘pmuqobilliligi hodisasi kabi masalalarni o‘rganadi.[2] U umumfalsafiy metodologiya sifatida strukturogenezning eng umumiy qonuniyatlarini aniqlashni o‘z predmetiga aylantirgan o‘z-o‘zini tashkil etish nazariyasidir.

Sinergetikadan foydalanish uchun o‘rganilayotgan tizim ochiq va nochiziq bo‘lishi, ko‘p element va tizimlardan iborat bo‘lishi (elektronlar, atomlar, molekula, to‘qima, organ, murakkab organizm, ijtimoiy guruh, shu jumladan til ham) mumkin, ular orasidagi o‘zaro ta’sir faqatgina kichik fluktuatsiyalarga, ahamiyatsiz, tasodifiy o‘zgarishlarga boy va nostabil, ya’ni notekis holatda bo‘lishi mumkin. Sinergetikaning tayanch tushunchalari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- Nochiziq taraqqiyot
- Xaos
- Fluktuatsiya
- Dissipatsiya
- Attraktor
- Bifurkatsiya
- Koevolyutsiya

Morfologik tasnif muammosi tilshunoslik tarixida qariyb 200 yil davomida turli yondashuvlar asosida tadqiq etib kelindi. Lekin erishilgan natijalar o‘zidan oldingisini muayyan darajada takrorlayverganligi, ularning a priori (sof mantiqiy mulohazalar yo‘li bilan bayon etilgan) xarakter kasb etganligi va tadqiqotlarda asosan tavsifiy usulning yetakchilik qilganligi tasnif muammosining uzil-kesil hal etilmasligiga sabab bo‘ldi. Rus tilshunosi G.A.Klimov bu haqida shunday yozadi: “Zamonaviy tilshunoslikda keng e’tirof qilingan tipologik (morfologik deb ataluvchi) tasnifning talabga javob bermasligi shu bilan izohlanadiki, tasnif jarayonida mezonlar turlicha belgilangan va umumiy ma’noda lisoniy tiplar bilan ish ko‘rilgan. Aslida “tildagi tiplar”, ya’ni muayyan tillarda kuzatiladigan lisoniy

[2] Князева Е. Н. Саморефлективная синергетика// Вопросы философии. 2001. № 10 С. 106-107.

tiplar asosida ish ko‘rilishi lozim”.[2] To‘g‘ri ta’kidlanganidek, shu kungacha ishlab chiqilgan tasnif namunalarida “tildagi tiplar” alohida-alohida tadqiq etilmagan, bu esa tasniflarning o‘ta ratsionallashuviga, ko‘pgina tillardagi tipologik belgilarning yuzaga chiqmasligiga sabab bo‘lgan. Bizningcha, etalon darajasida belgilangan har bir lisoniy tip aniq tillar misolida izchil o‘rganilsa, ularning o‘ziga xos jihatlari ochib berilsa, o‘sha til materialida qay darajada kuzatilishi belgilansa, mazkur muammo ma’lum darajada o‘z yechimini topadi. Shu nuqtai nazardan fuziya lisoniy tipini o‘zbek tili tipologik belgilarining bir qirrasi sifatida tadqiq qilish bugungi tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bizningcha, lisoniy tip muammosining yagona yechimi – mumtoz tilshunos olimlarning bu sohadagi buyuk ishlarini e’tirof etgan holda, tillarning struktural-tipologik belgilarini zamonaviy yondashuvlar asosida talqin va tadqiq qilishdir. Bunda J.Grinberg (1963), R.Bell (1978), N.Perkins (1980, 1989), M.Drayer (1989), R.Rijkov (1998), D.Bakker (2005), J.Song, Ye.Maslova (2006)[3] kabi olimlarning tadqiqotlaridagi miqdoriy parametrlarga asoslanadigan kvantitativ yondashuv hamda tillarning politipologik xususiyatga egaligini ochib beruvchi sinergetika falsafasini morfologik tasnifga tatbiq qilish dolzarblik kasb etadi.

“Morfologik tasnifga sinergetika tamoyillarining tatbiqi” deb nomlangan bo‘lib, unda tillarning morfologik tasnifi yangi fan paradigmasi hisoblangan sinergetika tamoyillari asosida talqin etilgan.

XX asrning 70-yillarida nemis olimi G.Xaken va belgiyalik olim, Nobel mukofoti sovrindori I.Prigojin fanga yangi metodologiyani olib kirdi. G.Xaken o‘z qarashlarini “Sinergetika”, “Tabiat sirlari” (“Тауны prirodы”), I.Prigojin esa

---

[2] Климов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификаций языков // Теоретические основы классификации языков мира. – М., 1980. - С. 18.

[3] Қаранг: Maslova E. A Dynamic Approach to the Verification of Distributional Universals // Linguistic Typology. 2000. - № 4. - P. 307-333; Rijkhoff R., Bakker D. Language Sampling // Linguistic Typology. 1998. - № 2. - P. 263-314. Croft W. Typology and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - P. 27-34.

“Xaosdan tartib” (“Poryadok iz xaosa”) nomli kitoblarida aniq dalillar bilan isbotlab berdi.

Sinergetika (yunoncha synergeia – “hamkorlik”, “hamjihatik” ma’nolarini anglatadi) – tabiatdagi murakkab tizimlarda o‘z-o‘zini shakllantirish (tashkil qilish) jarayonini, evolyutsiyaning qay bosqichida xaos ijobiy rol o‘ynashi, xaosdan tartibning paydo bo‘lishi, qonuniyatdan chetlashish holatlari (fluktuatsiya), beqaror va barqaror holatlar, chiziqli va chiziqsiz taraqqiyot, rivojlanishning ko‘pmuqobilliligi kabi masalalarni o‘rganadi[1].

Sinergetika nuqtai nazaridan ijtimoiy tizimning har bir holati ***bifurkatsiya*** holatidir. Buni ijtimoiy mohiyatga ega bo‘lgan til hodisasiga ham tatbiq etish mumkin. Ya’ni hech bir tilda ma’lum tip abadiy yashamaydi, balki tarixiy taraqqiyot natijasida har bir tilda muayyan tipologik o‘zgarishlar yuz beradi. Tilda bir tip unsurlari susayib, ikkinchi bir tip kuchayib borish tendensiyasi kuzatilgan nuqta til tizimidagi bifurkatsiya holatiga misol bo‘ladi. Masalan, dalillar shuni ko‘rsatyaptiki, qadimgi ingliz tilida (Old English) fuziya tendensiyasi ustuvor bo‘lgan, lekin zamonaviy ingliz tilida (Modern English) agglyutinatsiya tendensiyasi kuchaymoqda. Xitoy, mo‘g‘ul va arab tillarining tipologik belgilarida turli innovatsiyalarning yuzaga kelayotgani[2] mazkur tillar taraqqiyotining ham bifurkatsiya holatida ekanini, keyinroq barqaror rivojlanish yo‘li – ***attraksiya*** bosqichiga o‘tishini belgilaydi.

Fluktuatsiya sinergetikadagi asosiy tamoyillardan biri sanaladi, u barqaror holatdan chetlashishni bildiradi, u sistemani to‘la egallab olib, uning mavjudlik tartibini butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkin[3]. Tilshunoslikda fluktuatsiyaga misol sifatida singarmonizmning o‘zbek tili materialida deyarli yo‘qolib borayotganligini keltirish mumkin. Chunki singarmonizm turkiy tillar uchun xos bo‘lgan umumiy qonuniyat hisoblanadi, lekin mazkur hodisa o‘zbek tilida

---

[1] Князева Е.Н. Саморефлективная синергетика // Вопросы философии. 2001. - № 10. - С. 106-107.

[2] Қаранг: Солнцев В.М., Солнцева Н.В. Куда идёт китайский язык // Китайское языкознание:Изолирующие языки: IX международная конференция: Материалы. – М., 1998. - С. 15.; Шарбатов Г.Ш. Соотношение арабского литературного языка и современных арабских диалектов. – М., 1966. - С. 5-7.

[3] Қаранг: Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. – М.: Рипол, 1997. - С. 24.

fluktuatsiyaga uchramoqda. Yoki o'zbek tilida boshqa tipga xos belgilar – fuzion jarayonlarning uchrashi agglyutinatsiya tipiga nisbatan chetlashish holat – fluktuatsiya sanaladi. Bu kabi misollarni til sistemasidan yana ko'plab topish mumkin.

Bugungi kunda iqtisodiy sinergetika, ijtimoiy sinergetika haqida fikr yuritilar ekan, serqirra tabiatga ega bo'lgan til tizimida ham o'ziga xos ***"lisoniy sinergetika" (lingvosinergetika)*** mavjud deb mulohaza yuritish joiz bo'ladi. Bizningcha, lisoniy sinergetika tilda o'z-o'zini shakllantirishning umumiy qonuniyatlarini, lisoniy tartib va lisoniy xaos munosabatdorligini, tilning tadrijiy taraqqiyotidagi tipologik o'zgarishlar, yangilanishlar, boshqa sifat bosqichiga o'tish jarayonlarini ***bifurkatsiya*** (rivojlanishning ikkiga ayrilishi), ***polifurkatsiya*** (rivojlanishning bir necha yo'nalishga tarmoqlanishi), ***attraksiya*** (magnit qutblari kabi o'ziga tortuvchi rivojlanishning barqaror holati), ***fluktuatsiya*** (barqaror qonuniyatdan og'ish, chetlashish holati) tamoyillari asosida talqin etishga yo'naltirilgan paradigmadir. Bunga ko'ra, rivojlanish bir tartibdan ikkinchi tartibga o'tuvchi "chiziqli" yo'nalishda emas, balki u ko'pvariantlilik, tasodifiy o'zgarishlar, beqarorlik xususiyatlariga ega bo'lgan "chiziqsiz" xarakterga egadir.

Sinergetika falsafasiga ko'ra tabiatdagi, olamdagi sirli qonuniyatlardan biri bu tasodifiy jarayonlar, beqaror holatlarning tizim ichida naqadar muhim ahamiyat kasb etishi hisoblanadi. Shunga ko'ra o'zbek tilining tipologik tabiatini tavsiflashda faqat barqaror belgilarni emas, balki beqaror, fakultativ jihatlarni ham nazarda tutish joiz bo'ladi. Shu ma'noda fuziya tipini tadqiq etishni lozim deb hisobladik.

Dissertatsiyaning II bobi **“Fuziya lisoniy tip sifatida”** deb nomlangan, uch bўlimdan iborat:

“Fuziya xususida ilmiy talқinlar” deb atalgan, unda tilshunoslik tarixida shu kunga қadar fuziyaning olimlar tomonidan tadқiқ etilishi, talқinlari va terminologik luғatlardagi ta’rifi kabi masalalar taҳlil қilingan.

Fuziya lisoniy tip sifatida tilshunoslikka E.Sepir tomonidan kiritilgan[1]. E.Sepir fuziyani ingliz tili misolida talqin qilgan va uni ***lisoniy texnika (linguistique technique)*** sifatida baholagan. A.N.Kononov esa turkiy tillarda agglyutinatsiya tipi ustuvor bo‘lsa ham, fuziya tendensiyasining ham kuzatilishini ko‘rsatib bergan [2]. A.Abduazizov va A.Nurmonovlar A.N.Kononovning fikrlariga hamohang holda o‘zbek tili morfonologiyasini bayon etishda fuziya elementlarini ham nazarda tutish lozimligini alohida ta’kidlaydi[3]. T.Mirzaqulov fuziyani o‘zbek tili morfemalar sintagmatikasining murakkab tabiatini isbotlovchi omillardan biri sifatida baholagan va uning mavjud ko‘rinishlarini tahlil qilgan[4].

Terminologik lug‘atlarda fuziya turlicha izohlanadi. Jumladan, O.S.Axmanova uni quyidagicha sharhlaydi: “Fuziya inglizcha *fusion,* fransuzcha *fusion*, nemischa *verschmelzung* so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zgaruvchan o‘zak bilan nostandart qo‘shimchalarning yaxlit birikib ketish jarayonini anglatadi, bu jarayonda morfemalar orasidagi chegara sinadi”[5]. D.E.Rozental, M.A.Telenkovalar esa fuziyaga shunday ta’rif berganlar: “Fuziya (fransuzcha *fusion* – singishuv, lotincha *fusio* – erib ketish ma’nolarini anglatadi) – turli tovush tarkibining o‘zgarishi hisobiga morfemalar singishuvining yuz berish jarayonidir, morfemalarning birikuv jarayonida oradagi chegaraning yo‘qolishidir”[1]. A.Hojiev fuziyani quyidagicha izohlaydi: “Fuziya (fransuzcha *fusion* – qo‘shilish, tutashish;

---

[1] Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строение слова // Лингвистика и поэтика. – М., 1987. - С. 54-55.
[2] Қаранг: Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. – М., 1971. - С. 107.
[3] Қаранг: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - Б. 78-79; Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. - Б. 21.
[4] Қаранг: Мирзақулов Т. Ўзбек тили морфемикасининг асосий аспектлари ва уларнинг муносабати. – Хўжанд. 1992. - Б. 53-54.
[5] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966. - С. 505.

[1] Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1976. - С. 516.

lotincha *fusio* – quyish, quyma) – fonema tarkibining o‘zgarishi (yonma-yon fonemalarning singishuvi) natijasida fonemalar chegarasining noaniqlashuvi, bir fonemaning har ikki morfema tarkibi uchun umumiy bo‘lib qolishidir”[2]. Demak, terminologik lug‘atlarda fuziya turlicha talqin etilgan bo‘lsa ham, mohiyat jihatidan bir nuqtaga borib taqaladi.

“Fleksiya va fuziya differensiatsiyasi” deb nomlangan bo‘lib, bu bo‘limda fleksiya va fuziya hodisalari orasidagi umumiylik va farqli jihatlar o‘z aksini topgan, fleksiya va fuziyaning lingvistik mohiyati talqin etilgan.

Fuziya haqidagi qarashlar paydo bo‘lgunga qadar agglyutinatsiya tipiga zid qo‘yilgan tendensiya fleksiya hisoblangan[3]. Tilshunoslikda ***“fleksiya”*** termini ostida quyidagi ma’nolar tushunilgan:

1. Keng ma’noda grammatik ma’noning ifodalanishi va grammatik ma’noga ishora qiluvchi formant. Ko‘pgina adabiyotlarda fleksiya rus tilidagi “okonchanie” terminiga ma’nodosh termin sifatida berilgan, bunda fleksiya suffiksga zid qo‘yiladi. Bu jihatdan agglyutinativ til hisoblangan turkiy tillarda fleksiya kuchli rivojlangan bo‘lib chiqadi. Bunda fleksiya tushunchasi o‘z mohiyatiga ko‘ra agglyutinatsiya tipiga zid tip ekanligi aniq sezilmay qoladi. Shuning uchun ham E.Sepir “fleksiya” ning o‘rniga “fuziya” terminini qo‘llaydi. Fleksiyani bunday tushunishning rivoji yangi yo‘nalishning yuzaga kelishiga olib keldi: *flektiv morfologiya* (*Inflexional Morphology*)[4].

2. Tor ma’noda ablaut va umlaut sifatida tushunish (Ya.Grimm talqini)[5].

3. I.A.Boduen de Kurtene talqini. Olim fleksiyani ***monomorfizm*** (yunoncha *mono* – “bir”, *morph* – “shakl” ma’nolarini bildiradi) deya talqin qiladi. Ya’ni fleksiya so‘zga bir marta qo‘shiladi va uning ketidan affiks qo‘shib bo‘lmaydi, so‘zni fleksiya tugatadi. Olim fleksiyaga agglyutinatsiyani zid qo‘yadi. Bunga ko‘ra agglyutinatsiya ***polimorfizm*** (yunoncha *poly* – “ko‘p”, *morph* – “shakl”

---

[2] Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2003. - Á. 126.
[3] Қаранг: Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1987. - С. 235.
[4] http: // en. Wikipedia.org/wiki/inflexion.
[5] Қаранг: Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. - С. 280-281.

ma'nolarini bildiradi) deb baholanadi. Ya'ni agglyutinatsiya tendensiyasida so'zga affikslar birin-ketin qo'shilaveradi[6].

4. *Polifunksionallik* sifatida tushunish. Bunga ko'ra bir necha grammatik ma'no bir grammatik shakl orqali ifodalanadi. Bu *"nol fleksiya"* termini bilan ataladi.

5. E.Sepir talqini. Amerikalik tilshunos Edvard Sepir o'zining tipologik konsepsiyasida hech bir joyda flektiv til terminidan foydalanmagan. U "fleksiya" ni so'z o'zgartiruvchi (relyatsion) qo'shimchalar bilan bog'liq holda yuz beradigan fuziyaning bir ko'rinishi sifatida ta'riflaydi.

Fuziya va fleksiya tilshunoslikda juda ko'p hollarda bir-biriga sinonim terminlar sifatida talqin qilinadi. Bu esa juda ko'p tilshunoslikka oid ilmiy kitoblar, darslik va o'quv qo'llanmalarida ayni shu ilmiy xatoning takrorlanishiga olib kelgan. Aslida fuziya va fleksiya tushunchalari bir-biridan o'z navbatida farqlanuvchi hamda bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ikki yondosh tushunchalardir. Ya'ni fuziyaning ilmiy termin sifatidagi mohiyati morfemalar qo'shiluvidagi chegara signalining yo'qolishi va singishuv jarayoni bilan bog'liqdir. Fleksiya terminining lingvistik mohiyati esa asosan grammatik ma'noning ifodalanishi, relyatsion qo'shimchalarning birikish jarayoni va mana shu jarayonda yuz beradigan ayrim fonetik o'zgarishlar bilan belgilanadi.

"Fuziyaning til-nutq dixotomiyasiga munosabati" deb atalgan, unda barcha lisoniy hodisalar kabi fuziya ham til va nutq dixotomiyasi asosida talqin etilgan. Bunda fuziya til uchun xos bo'lgan belgi – uzuallik va nutq uchun xos bo'lgan belgi – okkazionallik asosida tahlil etilgan. O'zbek tilida kuzatilgan fuziya ko'rinishlarini til va nutq sathiga bo'lgan munosabatidan kelib chiqib, ularni ikki guruhga ajratganmiz: 1) ***til sathida mavjud bo'lgan (uzual) me'yoriy fuziya***; 2) ***nutq sathida, shevalarda kuzatiladigan (okkazional) nome'yoriy fuziya***:

1. ***Beddi*** ⇒ *Ber+di.* Ushbu so'zda til oldi, sirg'aluvchi, jarangli, sonor undosh – "r" tovushining til oldi, portlovchi, jarangli undosh *"d"* tovushiga to'liq

---

[6] Қаранг: Зубкова Л.Г. Лингвистические учения конца XVIII – начала XX в. – М.: Издательство университета дружбы народов, 1989. - С. 197.

va kontakt assimilyatsiyalashuvi natijasida nome'yoriy regulyar fuziya yuzaga chiqqan.

2. ***Opkel*** ⇒ *olib kel.* Bu so'zda birinchi komponent tarkibidagi yarim bo'g'in ("li") diarezaga uchragan (nutq kechimida tushib qolgan) hamda birinchi so'zning so'nggi tovushi "b" keyingi komponent ta'sirida jarangsizlashgan ("b" ⇒ "p"). Bu o'zgarishlar esa nome'yoriy fuziyaning yuz berishiga olib kelgan.

Dissertatsiyaning III bobi **"Til tizimida sinergetik paradigmaning namoyon bo'lishi (fuziya misolida)"** deb nomlangan, ushbu bob 3 bo'limdan iborat:

"Tilning sinergetik paradigma asosida rivojlanishi" deb atalgan, unda til taraqqiyoti sinergetik paradigma qonuniyatlariga muvofiq yuz berishi ilmiy asoslangan. Tilshunoslikda sinergetik paradigmaga asoslangan holda V.Arshinov, Ya.Svirskiy, B.Gyorsel, I.A.German, G.G.Moskalchuk[1] kabi olimlar maxsus tadqiqotlar olib borgan. Til tizimida sinergetik paradigmaning namoyon bo'lishini quyidagilar bilan asoslash mumkin.

Til ochiq sistema sifatida ijtimoiy muhitda uzluksiz o'zaro ta'sirlashuv hisobiga taraqqiy etadi. Til tarixiy taraqqiyot jarayonida mavjud belgilarini yo'qotishi, yangi xususiyatlar kasb etishi, avvalgi holatdan tubdan farq qiluvchi yangi strukturalar hosil qilishi mumkin. Masalan, hind-evropa tillarining bundan ikki-uch ming yil oldingi kelishik fleksiyalari, fuziya bilan xarakterlanadigan murakkab morfologiyasi, kuchli sintetizm tendensiyasi kabi belgilari o'z o'rnini yangi strukturalarga – agglyutinatsiya, analitizm tendensiyalariga bo'shatib bermoqda. Bu holat tillarning dissipativ strukturalar sifatida sinergetik paradigma tamoyillariga muvofiq rivojlanish tendensiyasiga egaligini tasdiqlaydi. Demak, hind-evropa tillarida kelishiklar tizimi sinergetik paradigmaga asosan fluktuatsiyaga uchrab borgan. Asta-sekinlik bilan fluktuatsiya kelishiklar tizimiga ta'sir qilib borgan, natijada bifurkatsiya mexanizmi ishga tushgan, flektiv

---

[1] Қаранг: Аршинов В.И., Свирский Я.И. Синергетическое движение в языке // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М., 1994; Goertzel B. Chaotic Logic: Language, Mind and Reality from the Perspective of Complex Systems Science. Plenum Press, 1994; Герман И.А. Речевая деятельность как самоорганизующаяся система (к становлению лингвосинергетической парадигмы). – Барнаул, 1999; Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс. – Барнаул, 1999.

qurilmalar o‘rnini analitik shakllar egallab, fuziyaga nisbatan agglyutinatsiya ustuvorlik qila boshlagan.

Kreol va pijin tillar tipi ham (kreollashuv va pijinlashuv jarayoni) sinergetik paradigma asosida til kontaktlari ta’sirida shakllanishini ta’kidlash lozim. Bunda yangi kreol yoki pidjin til ***dissipatsiya*** (inglizcha *dissipate* – “tarqalish”, “sochilish” ma’nosini anglatadi; sinergetikaning asosiy tamoyillaridan biri, bunda bir strukturadan yangi strukturaning paydo bo‘lishi tushuniladi) qonuniyatiga muvofiq shakllanadi. Kreollashuv jarayonida til yangi tipologik tizimga ega bo‘ladi, fluktuatsiya, bifurkatsiya, dissipatsiya asosida til bir tartibdan boshqa bir tartibga o‘tadi, bunda ikki yoki undan ortiq tillarning korporativ ta’sirlashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin shuni alohida ta’kidlash zarurki, yangi sifat bosqichiga o‘tish jarayonining qachon yuz berishini oldindan aytib bo‘lmaydi.

Tilshunoslik tarixida tilning evolyutsion taraqqiyoti va dinamikasi xususida turli xil qarashlar mavjud. Dastlab XIX asrda uch taraqqiyot fazasi – ***amorflik*** ⇒ ***agglyutinativlik*** ⇒ ***flektivlik*** bosqichlari ko‘rsatildi. XX asrga kelib tillarning stadial taraqqiyoti ***flektivlik***⇒ ***agglyutinativlik*** ⇒ ***amorflik*** tarzida yuz beradi deb belgilandi[1]. Mazkur masalaga sinergetik paradigma nuqtai nazaridan yondashilsa, uning ayrim muammoli jihatlariga yechim topiladi. Lisoniy tiplarning taraqqiyotini soddadan murakkabga qarab boruvchi “chiziqli” yo‘nalishda deb talqin qilish, bizningcha, bir tomonlama yondashuv hisoblanadi. Lisoniy tiplardagi o‘zgarishlarni kuzatadigan bo‘lsak, ularning ***“nochiziq”*** taraqqiyot traektoriyasiga ega bo‘lishi ayon bo‘ladi. Mazkur holatni qiyshiq sinusoidga o‘xshatish mumkin, tadrijiy ravishda u “egri chiziq” dinamikasi bo‘yicha taraqqiy etadi.

Fuziya lisoniy tipi turkiy tillar, xususan, o‘zbek tili uchun noustuvor holat sanaladi, lekin ushbu beqarorlik til sistemasi uchun ahamiyatsiz emas. Chunki lingvosinergetik paradigmada ayni shunday fakultativ jarayonlar, beqaror holatlar juda muhim ahamiyatga molik hisoblanadi, ularni yangi tartib va strukturalarning shakllanishiga zamin yaratadi deya ijobiy baholash mumkin. Bu haqida Ye.N.Knyazeva shunday yozadi: “Beqarorlik ochiq sistemalarda tubdan

---

[1] Қаранг: McMahon. Understanding of Language Change. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - P. 21.

yangilanishlarga olib keladi. Umuman olganda, agar beqarorlik bo‘lmasa, demak, taraqqiyot ham yo‘q. Beqarorlik rivojlanishni bildiradi yoki boshqacha aytganda, taraqqiyot beqarorlik, tasodifiy holatlar, fluktuatsiyalar asosida amalga oshadi”[1]. Shu ma’noda tilda ham lisoniy tiplar uzluksiz tarzda barqarorlikdan beqarorlikka yoki, aksincha, almashinib turadi.

“O‘zbek tilida fuziya ko‘rinishlari fluktuatsiya sifatida” deb atalgan bo‘lib, u o‘z ichida 3 qismga bo‘linadi:

“Regulyar fuziya (agglyutinatsiya jarayonidagi fuziya)” nomi ostida bo‘lib, unda o‘zbek tili misolida agglyutinatsiya jarayoni Yevropa olimlari ta’kidlaganidek sodda, “mexanik yelimlash” xarakterida emasligi aniq misollar bilan isbotlangan, morfemalar “chok”idagi fuzion jarayonlar tahlil etilgan.

Agglyutinatsiya jarayoni hamisha silliq, o‘zgarishlarsiz kechavermaydi. Ba’zan agglyutinatsiya zanjiridagi muayyan halqalar “uzilib” qolishi mumkin, natijada o‘zakning fonetik tarkibida ayrim o‘zgarishlar yuz beradi, o‘zak morfema va affiksal morfema orasidagi ulanish “chok”i xuddi fuzion tillardagidek sezilmas holga kelib qoladi. Ayni shunday holat agglyutinatsiya jarayonidagi fuziya yoki regulyar fuziya deb nomlanadi. Masalan, ***“sarg‘ay”*** so‘zidagi o‘zgarishni tahlil etaylik: a) o‘zak morfemaning ikkinchi bo‘g‘ini tarkibidagi “i” unlisi dastlab intervokal holatda reduksiyaga uchraydi, so‘ngra tushib qoladi (sinkopa qonuniyatiga muvofiq); b) o‘zak morfemaning so‘nggi tovushi “q” unli tovushning ta’sirida “g‘” tovushiga o‘tishi asosida akkomodatsiya hodisasi yuz bergan.

Biz regulyar fuziyaga doir misollarni fonetik hodisalar bilan aloqadorlikda tahlil etib, ma’lum ko‘rinishlarini umumlashtirib quyidagicha tasnifladik:

I. Assimilyatsiya bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan fuziya:

1. ***adash*** ⇒ *at* + - *dash*. Ushbu so‘zda avvalo singarmonizm qonuniyati bo‘rtib ko‘rinadi, “at” so‘zidagi unliga mos holda “-dosh” qo‘shimchasining “-dash” varianti qo‘shiladi. O‘zak “at” affiks “-dash” ga birikish jarayonida “t”

---

[1] Князева Е.Н. Случайность, которая творит мир // В поисках нового мировоззрение: И.Пригожин, Е.Н.Рерихи. – М.: Знание, 1991. - С. 18.

undoshi artikulyatsiya o‘rni, usuli va akustik belgisi jihatidan moslashib, “d” undoshi bilan assimilyatsiyalashuvi yuz bergan.

2. ***bitta*** ⇒ *bir* + - *ta*. Bu so‘zda kontakt hamda to‘liq assimilyatsiya hodisasi yuz bergan. Bu o‘rinda titroq, til oldi, sonor “r” undoshi portlovchi, til oldi, jarangsiz “t” undoshi bilan ham artikulyatsiya o‘rni, usuli va akustik belgisi jihatidan moslashib bir xil bo‘lib olgan.

II. Sinkopa asosida yuzaga kelgan fuziya.

1. Unli tovushning tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan fuziya: ***yig‘la*** ⇒ *yig‘i* + - *la*. Bu so‘zda o‘zakka so‘z yasovchi qo‘shimcha qo‘shilgandan so‘ng o‘zak morfema tarkibidagi “i” unlisi sinkopaga uchraydi. Bu esa o‘zak va qo‘shimcha orasidagi ulanish “chok”ining singib ketishiga olib kelgan.

2. Undosh tovushning tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan fuziya: ***susay*** ⇒ *sust* + - *ay*. Ushbu so‘zda “sust” o‘zagiga fe’l yasovchi qo‘shimchaning qo‘shilishi natijasida o‘zak tarkibidagi “t” undoshi tushib qolgan, oqibatda o‘zak ajralmas holga, agglyutinatsiya choki sezilmas holga kelgan.

3. Bir necha tovushning tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan fuziya: ***kichkina*** ⇒ *kichik* + - *gina*. Ushbu so‘zda “kichik” o‘zagining fonetik tarkibi o‘zgarishga uchragan, ya’ni kichraytirish-erkalash shaklini hosil qiluvchi qo‘shimchaning o‘zakka qo‘shilishi jarayonida “i” hamda “k” undoshlari sinkopaga uchragan, natijada o‘zak morfema va affiksal morfema oralig‘idagi chegaraning yo‘qolishiga sabab bo‘lgan.

III. Umlaut asosida yuzaga kelgan fuziya: ***angla***⇒ *ong* + - *la*. Ushbu so‘zda “ong” o‘zagiga fe’l yasovchi qo‘shimchaning qo‘shilish jarayonida o‘zakning birinchi tovushi “o” umlautga uchraydi, ya’ni keyingi bo‘g‘indagi “a” tovushi o‘zak morfemani o‘ziga moslashtirib olgan. Bunda moslashuv o‘ngdan chapga qarab, singarmonizmga teskari proporsional holatda yuz bergan. Bu esa o‘zakning diskret holda ajralib turishini qiyinlashtirgan va regulyar fuziyaning yuzaga chiqishiga sabab bo‘lgan.

“Noregulyar fuziya” deb atalgan bo‘limda ko‘proq so‘zlarning o‘zak tarkibidagi ichki o‘zgarishlari diaxron aspektda tadqiq etilgan, so‘zlarning etimoniga qarab fuzion jarayonlar aniqlangan va tahlil qilingan.

Noregulyar fuziyani yuzaga chiqaruvchi lisoniy omillar quyidagicha umumlashtirildi:

I. Ablaut asosida yuzaga chiqqan noregulyar fuziya. Bunda o‘zakning tarkibidagi unli tovushlarning almashinuvi bilan bog‘liq holda o‘zgarish yuz beradi: ***“aka”*** va ***“uka”*** so‘zlari yoshga ko‘ra bir-biri bilan oppozitsiyada turadi, lekin har ikki so‘z ham etimologik jihatdan umumiy yaqinlikka ega. Ular tarixiy jihatdan bir umumiy o‘zakka borib taqaladi. Keltirilgan so‘zlarning dastlabki tovushlari – “a” va “u” tovushlarining ablauti o‘zakning urchishiga va noregulyar fuziyaga sabab bo‘lgan.

II. Ichki fleksiya asosida yuzaga chiqqan noregulyar fuziya. Bunda ichki fleksiya noregulyar fuziyaning yuzaga chiqishini ta’minlovchi omil sifatida baholanadi. ***“Ajrim”*** va ***“ayrim”*** so‘zlaridagi o‘zgarish bunga tipik misol bo‘la oladi. Ajrim – ikki tomonni kelishtiruv qarori. Bu ot asli *ayыr* fe’lining tarkibidagi “y” undoshi “j” undoshiga almashuvi bilan yuzaga kelgan *ajыr* shakliga *-ыm* qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan, shundan keyin ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan, “a” unlisi “ä” unlisiga almashgan: *ayыr* $\Rightarrow$ *ajыr + ыm* $\Rightarrow$ *ajыrim* $\Rightarrow$ *ajrыm* $\Rightarrow$ *äjrim.* Ayrim – “alohida” ma’nosini anglatadi. Bu sifat eski o‘zbek tilida *ayыr* fe’lidan *-ыm* qo‘shimchasi bilan yasalgan, qo‘shimcha qo‘shilgandan so‘ng ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan, keyinchalik “a” unlisi “ä” unlisiga almashgan, “ы” unlisining qattiqlik belgisi yo‘qolgan: *ayыr + ыm* $\Rightarrow$ *ayыrыm* $\Rightarrow$ *ayrыm* $\Rightarrow$ *äyrim».*[1] Bu so‘zning etimologik tahlilida shunga mos fikrni M.Mirtojiev ham tasdiqlaydi.[2] So‘zlarning etimonidan ko‘rinib turibdiki, ularning kelib chiqishi bir manbaga borib taqaladi. Lekin keyinchalik leksemalarning semantik taraqqiyoti natijasida ular orasidagi aloqadorlik bir oz sezilmas holga kelgan. Bunda leksemalar o‘zagininng ichki

---

[1] Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. - Б. 21-24.
[2] Қаранг: Миртожиев М. Ажра, айир, айил феъллари генезиси ва улар уяси // Ўзбек тили ва адабиёти, – Тошкент, 2000. - №1. - Б. 60-62.

tarkibida “j” hamda “y” tovushlari almashinuvi ta’sirida ichki fleksiya yuz bergan, o‘zak tarkibining sinishi esa noregulyar fuziyani yuzaga chiqargan.

III. Tashqi fleksiya asosida yuzaga chiqqan noregulyar fuziya:

1. ***“Yozmoq”*** va ***“yoymoq”*** (*“yoz”*omonim so‘zining ma’nolari) so‘zlari tarixiy jihatdan polisemantik so‘zlar bo‘lgan. Semantik taraqqiyot natijasida ma’nolar orasidagi ichki bog‘liqlikning yo‘qolishi natijasida ular omonimlarga aylangan. “Z” va “y” tovushlarining alternatsiyasi ta’sirida ushbu so‘zlarda tashqi fleksiya asosida noregulyar fuziya kuzatilgan.

2. ***“Arch”*** va ***“art”*** so‘zlari bir o‘zakning tashqi fleksiyaga uchrashidan hosil bo‘lgan ikki fe’l leksemadir. Ularning etimoni bir so‘z – *“ары”* so‘zi bilan bog‘liq. Bu xususda “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da shunday izoh berilgan: “*Art* so‘zi qadimgi turkiy tildagi “poklan” ma’nosini anglatgan *ары* fe’lidan -*t* orttirma nisbat qo‘shimchasi bilan hosil qilingan, keyinchalik ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan. *Arch* so‘zi ham *ары* so‘zi bilan bog‘lab tushuntiriladi”.[3] Bu yerda o‘zakning eksternal qismida “ch” va “t” tarzida tashqi fleksiya yuz bergan.

IV. Metateza asosida yuzaga chiqqan noregulyar fuziya:

1. ***Kiprik*** so‘zi tarixan morfemalarga ajralgan, hozirda esa monolit holga kelib qolgan. Bunda so‘zning etimologik tahlili masalaga oydinlik kiritadi. “*Kiprik* so‘zi qadimgi turkiy tilda “ko‘p tikan” ma’nosini anglatgan *kirpi* otidan kichraytirish ma’nosini ifodlovchi -*k* qo‘shimchasi bilan hosil qilingan, keyinchalik *rp* undoshlari o‘rin almashuvi yuz bergan: *kirpi + k = kirpik = kiprik*.[4] Demak, bu so‘zda kontakt metateza hodisasi natijasida o‘zak ajralmas holga kelgan. Bu esa noregulyar fuziyaning yuzaga chiqishiga olib kelgan.

2. ***Paypoq*** so‘zida distant metateza hodisasi yuz bergan, ya’ni so‘zning ikkinchi bo‘g‘inidagi “p” tovushining “q” tovushi bilan o‘rin almashinuvi yuz bergan: pay + qop = pa**yp**oq.[5] Bunda so‘zning birinchi qismi tarkibidagi “p” tovushi keyingi qismni o‘z tuzilishiga moslashtirib olgan, o‘zaro ta’sir natijasida

[3] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. - Б. 32.
[4] Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. - Б. 209-210.
[5] Қаранг: Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Университет, 1998. - Б. 86-87.

so‘zning ikkinchi qismidagi auslautdagi “p” tovushi inlautdagi “q” bilan pozitsiyani o‘zgartirgan. Bunday tovush moslashuvini yanada aniqroq tushunish uchun *qo‘lqop* so‘zi bilan *paypoq* so‘zini taqqoslab ko‘raylik. Har ikki so‘zda ham anlautdagi tovushlar dominantlik qilib, keyingi tovushlarning pozitsiyasini o‘ziga moslashtirib olmoqda – qo‘lqop so‘zida **q** →**q** ga, paypoq so‘zida esa **p**→**p** ga yaqin pozitsiyada turibdi. Buning sababi, bizningcha, talaffuzda qulaylikka erishish tendendiyasidir, chunki *payqop* deb talaffuz qilishdan ko‘ra *paypoq* deb talaffuz qilish oson va qulayroq.

“Sandhi holatdagi fuziya (kompozitsiya jarayonidagi fuziya)” deb nomlangan, bunda ikki mustaqil leksemaning birikish jarayonida chegaraning yo‘qolishi, singishuv jarayoni misollar bilan tahlil etilgan:

1. ***Og‘ayni*** *⇒ og‘a + ini.* Ushbu so‘zda yuz bergan fuzion jarayon “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da shunday tushuntirilgan: “Bu so‘z o‘zbek tilida *âg‘ä* va *ini* so‘zlaridan tuzilgan *âg‘ä-ini* juft so‘zining yaxlitlanishi bilan yuzaga kelgan, yaxlitlab talaffuz qilish munosabati bilan *ini* qismi boshlanishidagi “i” unlisi “y” undoshiga almashgan”.[1] *“Og‘ayni”* so‘zida ikkinchi qismning birinchi bo‘g‘ini reduksiyaga uchraydi va o‘rtada tutashtiruvchi qism paydo bo‘ladi, natijada sandhi qo‘llangan ikki so‘z o‘rtasidagi chegara sezilmas holga kelgan.

2. ***Bugun*** *⇒ bu + kun.* Ushbu so‘zning ikkinchi komponentidagi «k» tovushi intervokal holatga tushib, jaranglilashuv hodisasi yuz bergan («g» ga almashgan), ikki mustaqil leksemani ajratib turuvchi chegara signali kompozitsiya jarayonida yo‘qolgan, oqibatda sandhi holatdagi fuziya (kompozitsiya jarayonidagi fuziya) yuz bergan.

“Ingliz tili bifurkatsiya nuqtasida: fuziya va agglyutinatsiya tendensiyasi” deb atalgan, unda fuzion til sanalgan ingliz tili misolida boshqa morfologik tip – agglyutinatsiya kuzatiladigan o‘rinlar tahlilga tortilgan. Biz fuzion tilda agglyutinatsiya, agglyutinativ tilda fuziya uchrashini tahlil etish bilan tillarning politipologik xarakterga ega ekanligini, tillarning sinergetik paradigma asosida rivojlanishini amaliy jihatdan isbotlashni maqsad qilganmiz. Til taraqqiyotining

[1] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. - Б. 265.

keyingi davrlarida ingliz tilida agglyutinativ - analitik belgilarning kuchayish jarayoni kuzatilmoqda.[2] Buni faktografik ma'lumotlar ham tasdiqlamoqda. Ingliz tilida agglyutinatsiya tipi quyidagi o'rinlarda faol uchraydi:

I. *So'z yasalishi jarayonidagi agglyutinatsiya*:

1. Ot yasovchi qo'shimchalarda: *- er: read + er = reader; - ness: kind + ness = kindness;- hood: child + hood; - dom: king + dom = kingdom; - ship: friend + ship = friendship.*

2. Sifat yasovchi qo'shimchalarda: *- able: change + able = changeable; - al: form + al = formal; - ent: insist + ent = insistent; - ful: doubt + ful = doubtful; - ish: child + ish = childish; - less: hope + less = hopeless; - ous: danger + ous = dangerous*.

3. Ravish yasovchi qo'shimchalarda: *-ly: fluent + ly = fluently;-wise: clock +kwise = clockwise; -ward: down + ward = downward; home + ward = homeward.*

4. Fe'l yasovchi qo'shimchalarda*: -en: deep + en = deepen; ize: symbol + ize = symbolize; modern + ize = modernize;ideal + ize = idealize.*

5. Prefikslar (old qo'shimchalar):[1] *anti-: anti + freeze =antifreeze; bi-: bi + lingual = bilingual; co-: co + author = co-author; counter-: counter + attack = counter-attack; dis-: dis + satisfaction = dissatisfaction; en-: en + rich = enrich; hyper-: hyper + text = hypertext; inter-: inter + national = international; mis-: mis + understand = misunderstand; non-: non + smoker = nonsmoker; over-: over + estimate = overestimate; poly-: poly + syllabic = polysyllabic; post-: post + war = postwar; pre-:pre + school = preschool; re-: re + write = rewrite; sub-: sub + way = subway; ultra-: ultra + violet = ultraviolet; un-: un + do = undo; under-: under + line = underline.*

II. *Forma yasalishi jarayonidagi agglyutinatsiya*:

---

[2] Қаранг: Плоткин В.Я. Строй английского языка. – М.: Высшая школа, 1989. - С. 34; Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. - С. 172; Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - Б. 78-81.

[1] Қаранг: Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. - С. 103-104.

6. Otlarning ko‘plik shakli -s(-es) qo‘shimchasi yordamida agglyutinatsiya usulida hosil qilinadi, o‘ndan ortiq otlargina fuziya asosida grammatik ko‘plik ma’nosini anglatadi. Bunda fuziyaga nisbatan agglyutinatsiya tendensiyasi ustuvorlik qiladi: *book + s = books; day + s = days* kabi.

7. Qaratqich kelishigi (Genitive case): *John’s car – Jonning mashinasi.*

8. Sifat va ravishlarda daraja hosil qiluvchi qo‘shimchalar -er va -est formantlari: *short + er = shorter, soft + est = softest.*

9. Son hosil qiluvchi formantlar: *four + teen = fourteen, nine + ty = ninety.*

10. Fe’llarda noaniq hozirgi zamon (Present simple tense) ning III shaxs birlik shakli -s (es) qo‘shimchasi: *work + s = works, discuss + es = discusses.*

11. Fe’llarning davom zamon (Continuous tense form) shakli: *read + ing = reading, rain + ing = raining.*

12. Ingliz tilida to‘g‘ri fe’llarning (regular verbs) o‘tgan zamon shakli agglyutinatsiya tendensiyasi asosida so‘zga qo‘shiladi. Shuni alohida ta’kidlash zarurki, ingliz tili leksikonidagi fe’llarning asosiy qismini to‘g‘ri fe’llar tashkil etadi, noto‘g‘ri fe’llar 250 dan ortiq. Demak, ingliz tilida fe’llarning o‘tgan zamon shaklini hosil qilishda agglyutinatsiya tendensiyasi fuziyaga nisbatan asosiy o‘rinni egallaydi. 2007 yilda nashr etilgan “Oxford Dictionary Thesaurus & Wordpower Guide” lug‘atida noto‘g‘ri fe’llar **271** ta ko‘rsatilgan. Ulardan 140 tasi sof holatda fuziyaga uchragan noto‘g‘ri fe’llar, 87 tasi fuziyaga uchragan fe’llarning prefiksatsiya (*for-, mis-, out-, re-, un-* kabi old qo‘shimchalarni 140 ta fe’lning ayrimlariga qo‘shilishi asosida) usuli asosida qayta takrorlanishidan hosil bo‘lgan noto‘g‘ri fe’llar, 44 tasining ayrimlari suppletiv usul bilan o‘zgarishga uchragan, ayrimlari agglyutinatsiya asosida birikkan, ayrimlari hech qanday o‘zgarishga uchramagan noto‘g‘ri fe’llardir. Demak, ingliz tilida agglyutinatsiya fuziya tendensiyasiga qaraganda dominantlik qilmoqda.

XULOSA

Sinergetika yangi fan paradigmasi sifatida dunyoning sirli manzarasini tushuntirib bermoqda, bunda xaos, dissipatsiya, bifurkatsiya, fluktuatsiya, nochiziq taraqqiyot, koevolyutsiya kabi qonuniyatlar murakkab sistemalarning, xususan, til sistemasining yashash va rivojlanish sabablarini izohlab bermoqda. Har qanday tilda ustuvor lisoniy tip bilan bir qatorda boshqa lisoniy tiplarning ham kuzatilishi tildagi “sinergetika” ni anglatadi. Negaki, sinergetika yunoncha synergeia – “hamkorlik”, “hamjihatik” ma’nolarini anglatadi. Bundan ko‘rinadiki, har bir til bir necha tiplarning ijobiy ma’nodagi “hamkorligi” asosida taraqqiy etadi.

1. Tilda har xil lisoniy va nolisoniy ta’sirlarning tarqalishi natijasida yangi belgilar, morfologik va sintaktik strukturalar yuzaga keladi. Xususan, turkiy tillarda fuziya unsurlarining mavjudligi, hind-evropa tillarida agglyutinatsiya, analitizm tendensiyalarining uchrashi, xitoy, vetnam tillarida izolyatsiya bilan yonma-yon agglyutinatsiya tendensiyasining rivojlanayotganligi, ikki yoki undan ortiq tillarning korporativ ta’sirlashuvi natijasida kreol va pidjin tillarning shakllanayotganligi kabi dalillar tilning dissipativ tizim ekanligini, har xil effektlar hisobiga sinergetik paradigma asosida taraqqiy etishini ko‘rsatadi. Buni o‘ziga xos ***lingvosinergetik paradigma*** deb nomlash mumkin.

3. Tilda lisoniy tiplarning stadial taraqqiyoti “nochiziq” taraqqiyot traektoriyasiga ega bo‘ladi, ya’ni bir lisoniy tip muayyan vaqt dominantlik qiladi, tarixiy taraqqiyot jarayonida u sinergetikaning fluktuatsiya, bifurkatsiya, polifurkatsiya qonunlari asosida “egri chiziq” dinamikasi bo‘yicha rivojlanadi. Muayyan vaqt oralig‘ida avvalgi dominant lisoniy tip o‘rnini fakultativ lisoniy tip egallaydi, keyinchalik ushbu tip ham boshqa lisoniy tipga yon beradi. Shu tarzda lisoniy tiplar barqarorlik-beqarorlik, ustuvorlik-noustuvorlik, tartib-tartibsizlik kabi sinergetik paradigmaning asosiy tamoyillari asosida rivojlanish traektoriyasiga ega bo‘ladi.

4. Sinergetik paradigma nuqtai nazaridan tillarning morfologik qurilishi, tipologik belgilari xalqlarning tafakkur tarzi, dunyoqarashi va ratsional rivojlanganlik darajasini ko‘rsatuvchi mezon emas. Ixtiyoriy lisoniy tip ustuvor bo‘lgan tilda gaplashuvchi xalqlar insoniyat tarixida yuksak sivilizatsiya va madaniyat yaratganlar. Tarixning ma’lum bosqichidagi “madaniy tanazzul” ni tillarning tipologik xususiyatlari asosida isbotlashga urinish masalaga g‘ayriilmiy (***kvazifan, psevdofan***) yondashuv sanaladi.

5. Kvantitativ yondashuv asosida olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tili uchun sintetizm, agglyutinatsiya, suffiksatsiya, relyatsiya tendensiyalari dominant belgilar, analitizm, fuziya, prefiksatsiya tendensiyalari esa fluktuatsiya hisoblanadi. Lekin shuni ham ta’kidlash joizki, ushbu holat tarixiy taraqqiyot jarayonida sinergetik paradigma qonunlariga muvofiq o‘zgarish dinamikasini namoyon qiladi, bunda yuqoridagi belgilarning indekslari farqlanishi mumkin.

6. Tilshunoslik tarixida fleksiya va fuziya hodisalari o‘zaro ekvivalent tushunchalar degan xato fikr hukmron bo‘lib kelmoqda. Aslida ular orasida nozik farq mavjud. Fuziya haqidagi qarashlar shakllangunga qadar “fleksiya” fuziya termini ostidagi ma’noga ega bo‘lgan. Fleksiya termini grammatik ma’noning turli xil usullar yordamida ifodalanishiga nisbatan, fuziya termini esa morfemalar orasidagi “singishuv” jarayoniga nisbatan ishlatilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

7. Tadqiqot jarayonida o‘zbek tilida fuziyaning mavjud ko‘rinishlari sifatida quyidagilar ajratib ko‘rsatildi:

- ***Agglyutinatsiya jarayonida yuz beruvchi fuziya (regulyar fuziya)*** – agglyutinatsiya zanjiridagi muayyan xalqalarning “uzilib” qolishi natijasida o‘zakning fonetik tarkibida ayrim o‘zgarishlar yuz berishi, o‘zak morfema va affiksal morfema orasidagi ulanish choki xuddi fuzion tillaradagiday sezilmas holga kelib qolishi demakdir.

- ***Noregulyar fuziya*** – o‘zak morfemaning o‘zidagi ichki o‘zgarishlarni qamrab oladi. U uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida o‘zak tarkibining sinishi, fonetik tarkibining o‘zgarishi bilan xarakterlanadi.

- ***Kompozitsiya jarayonida yuz beradigan fuziya (sandhi holatdagi fuziya)*** – so‘zning ichki formasini yo‘qotish natijasida, ya’ni morfemalar orasidagi chegaraning yo‘qolishi natijasida ro‘y beradi. Demak, fuziya tendensiyasi faqatgina o‘zak va qo‘shimchalar orasidagi chegaraning yo‘qolishi natijasida yuzaga kelgan “singib ketish” jarayonini emas, balki mustaqil ma’no qimmatiga ega bo‘lgan ikki morfemaning bir-biriga “singib ketish” ini ham ifodalaydi deb tushunish lozim.

8. Kuzatishlarimiz shuni tasdiqlaydiki, o‘zbek tili misolida quyidagi fonetik va morfonologik o‘zgarishlar “fuziya” ning yuzaga chiqishini ta’minlaydi: a) fonetik hodisalar: assimilyatsiya, akkomodatsiya, sinkopa, aferezis, eliziya, sinerezis, gaplologiya, metateza; b) morfonologik o‘zgarishlar: ablaut, umlaut, ichki fleksiya, tashqi fleksiya, soddalashuv.

9. Fuziyaning adabiy (standart) til va jonli nutq (sheva) da qay darajada kuzatilishi, ularning bir-biriga bo‘lgan munosabatidan kelib chiqqan holda ilmiy xulosalar chiqarish ham ilmiy ahamiyatga ega. O‘zbek tilida uchraydigan fuziyani til va nutq sathiga bo‘lgan munosabatidan kelib chiqqan holda quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

a) til sathida mavjud bo‘lgan (uzual) me’yoriy fuziya;

b) nutq sathida yashaydigan (okkazional) nome’yoriy fuziya.

10. O‘zbek tilida fuziyaning uchrashiga sabab bo‘luvchi omillar, bizningcha, quyidagilardir:

a) singarmonizm agglyutinatsiya texnikasini ta’minlovchi va mustahkamlovchi (sementlovchi) omil sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki bunda morfemalar orasidagi chegara buzilmaydi, balki chap qism (o‘zak) va o‘ng qism (qo‘shimcha) orasidagi chegara yanada mustahkamlanadi. U o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotida kuzatilgan, lekin hozir singarmonizm o‘zbek tilida barqaror fonetik qonuniyat emas, u ayrim o‘zak so‘zlardagina saqlanib qolgan va shevalarda ham singarmonizm izlari uchraydi. Singarmonizmning o‘zbek tilida yo‘qolib borayotganligi fuziya tendensiyasining tezlashishiga olib keladi;

b) o‘zbek tilida singarmonizmga teskari yo‘nalishda bo‘lgan umlaut hodisasining mavjudligi morfemalar orasidagi chegaraning buzilishiga olib keladi va fuziyani yuzaga chiqaradi;

v) fonetik tejash prinsipi bo‘yicha ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda ayrim bo‘g‘inlarni va tovushlarni tushirib qoldirish va bu bilan kam fonatsion energiya sarflashga intilish tendensiyasi o‘zbek tilida fuziyaning yuzaga chiqishiga olib keladi;

g) talaffuz qulayligi nuqtai nazaridan o‘zak va qo‘shimchalar tarkibida ayrim o‘zgarishlar yuzaga keladi. Demak, talaffuzda noqulaylik (hiatusa) ni yuzaga chiqaruvchi omillarning yo‘qotilishi hisobiga ham fuziya yuz beradi.

11. Agglyutinativ til hisoblangan o‘zbek tilida fuziya unsurlari uchraganidek, fuzion til hisoblangan ingliz tili materialida ham agglyutinatsiya unsurlari kuzatiladi. Mavjud misollarni umumlashtirib, ingliz tilidagi agglyutinatsiya unsurlarini shartli ravishda ikki guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin: a) so‘z yasalishi jarayonida uchraydigan agglyutinatsiya; b) forma yasalishi jarayonida uchraydigan agglyutinatsiya.

12. Zamonaviy ingliz tilida (Modern English) fuziya tendensiyasiga qaraganda agglyutinatsiya tendensiyasining kuchayganligi kuzatilmoqda. Bu shuni bildiradiki, hech bir tilda muayyan tip o‘zgarishsiz yashamaydi, balki tarixiy taraqqiyot natijasida har bir tilda muayyan tipologik o‘zgarishlar yuz beradi, tilda bir tip unsurlari susayib, ikkinchi bir tip kuchayib borish tendensiyasi kuzatilgan nuqta til tizimidagi bifurkatsiya holatiga misol bo‘ladi. Masalan, qadimgi ingliz tilida (Old English) fuziya ustuvor bo‘lgan, lekin zamonaviy ingliz tilida (Modern English) agglyutinatsiya tendensiyasi kuchaymoqda. Demak, ingliz tilidagi fuzion – agglyutinativlik belgisi uning bifurkatsiya bosqichida ekanligini ko‘rsatadi.

13. Sinergetika bugungi kunda ***“metafan”*** (yunoncha metha – “keyin”, “barcha fanlardan keyingi”) vazifasini bajarishi lozim, undagi qonuniyatlar universallik kasb etib, uni barcha fanlar “o‘ziniki” hisoblab, ulardan foydalanadi. Amerikalik olim T.Kun o‘zining “Structure of scientific revolution” (“Ilmiy inqilob strukturasi”) asarida yozishicha, ilm-fandagi inqilob hodisaga

yondashuvning o‘zgarishi va paradigmaning yangilanishi bilan o‘lchanadi. Shu ma’noda sinergetikani XX–XXI asrlar fan paradigmasi sifatida deyarli barcha fan sohalari, shuningdek, tilshunoslik uchun ham metodologik asos sifatida qabul qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat. 2008 y.
2. Abdulhamid Nurmonov, Azamatjon Rahimov Linvosinergetikaga kirish Toshkent Akademnashr 2012.
3. Abdulhamid Nurmonov Tanlangan asarlar 1 jild Toshkent Akademnashr 2011
4. Abdulhamid Nurmonov Tanlangan asarlar Toshkent Akademnashr 2 jild 2011
5. Abdulhamid Nurmonov Tanlangan asarlar Toshkent Akademnashr 3 jild 2011
6. Abulhamid Nurmonov, Sharifa Iskandarova Tilshunoslik nazariyasi Fan nashriyoti
7. Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. “Fan” nashriyoti, 2008 y.
8. Nurmonov A. Ўzbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi.
9. Nurmonov A., Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi. T.: “Fan”. 2008y.
10. Nurmonov A., Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. Toshkent: 1996 y.
11. Abduazizov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
12. Jamolxonov H., Hozirgi o‘zbek adabiy tili, Toshkent, “Talqin - 2005”.
13. Abduazizov A.A. Supersegment fonologiya metodlari.
14. Abdullaev G‘., Falsafaning tarixiy rivojlanish bosqichlari. Andijon., 1996 y.
15. Abdullaev F.A. Fonetika xorezmskix govorov. -Toshkent: Fan,1967.
16. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent, 1983

17. Avanesov R.I. Kratchayshaya zvukovaya yedinitsa v sostave slova i morfemы// Istoriya... yazыkoznaniya. Xrestomatiya. M.: Vыsshaya shkola, 1988.
18. Amirova T.A., Olxovikov B.A., Rojdestvenskiy Yu.V. Ocherki po istorii lingvistiki. 1975.
19. Afzalov Sh. Ўzbek tilining parkent shevasi. Ўzbek dialektologiyasidan materiallar. T.I. Toshkent:O‘zb.SSR FA nashriyoti, 1957.
20. Axmanova O.S. Slovar lingvisticheskix terminov. M., 1966.
21. Baskakov N.A., Sodikov A.S, Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. Toshkent: O‘kituvchi, 1979.
22. Beryozin F.M., Golovin B.N. Obщee yazыkoznanie. M.: Prosveщenie, 1979.
23. Blumfild L. Yazыk. M., 1968 (Ingl. tilidagi nashri -1933)
24. Boduen de Kurtene I.A. Opыt teorii foneticheskix alternatsiy. Izbrannыe trudы po obщemu yazыkoznaniyu. M.,1963. T.1.
25. Boduen de Kurtene I.A. Vvedenie v yazыkoznanie. Izbrannыe trudы po obщemu yazыkoznaniyu, M., 1963. T.2.
26. Boduen de Kurtene I.A. Fonema. Izbrannыe trudы po obщemu yazыkoznaniyu, M., 1963. T.1.
27. Gunnar Skirbekk, Nils Gile, Falsafa tarixi (tarjima), 2002 y
28. Yelmslev L. Metod strukturnogo analiza v lingvistike // Zveginsev V.A. Istoriya yazыkoznaniya XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax. Chast II.
29. Jamolhonov H. O‘zbek tilining nazariy fonetikasi. O‘z.R.Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti 2009 y.
30. Juravlev V.K. Diaxronicheskaya fonologiya. M.: Nauka. 1986.
31. Juravlev V.K. Diaxronicheskaya fonologiya. M.:Nauka, 1986.
32. Zveginsev V.L. Istoriya yazыkoznaniya XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax. Chast I.M., 1960.
33. Matusevich M.I. Sovremennыy russkiy yazыk . Fonetika. M.: Prosveщenie, 1976.

34. Nabieva D. O‘zbek tilining turli sathlarida umumiylik-xususiylik dialektikasining namoyon bo‘lishi. T.: 2005y.
35. Polivanov Ye. D. Leksii po vvedeniyu v yazыkoznanie i oбщey fonetike // Istoriya... yazыkoznaniya. Xrestomatiya M.: Vыsshaya shkola , 1988.
36. Reformatskiy A.A. Iz istorii otechestvennoy foonologii. M., 1970.
37. Reshetov V., Shoabdurahmonov Sh. Ўzbek dialektologiyasi. Toshkent, 1962.
38. Reshetov V.V. Uzbekskiy yazыk.I.Fonetika.-Toshkent:Uchpedgaz,1959.
39. Sepir E. Yazыk. Vvedenie v izuchenie rechi. M.-L., 1934 (Ingl. tilidagi nashri - 1921)
40. Sodiqov A., Abduazizov A., Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. T.: “O‘qituvchi”. 1981y.
41. Stepanov Yu.S. Osnovы oбщego yazыkoznaniya. M.: Prosveщenie, 1975.
42. Tenishev E.R. Salarskiy yazыk. M: Vost.liter., 1963.
43. Trubetskoy N.S. Osnovы fonologii (russk. per.) M., 1969.
44. Xudoyberdiev R.E. va b.,Odam anatomiyasi, Toshkent, Ibn Sino nashriyoti.
45. Xerris 3.C. Metod v strukturalnoy lingvistike // V.A.Zveginsev. Istoriya yazыkoznaniya XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax. Chast II. M., 1960. S.
46. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojisv A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1-qism. Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
47. Shcherbak A.M. Sravnitelnaya fonetika tyurkskix yazыkov. -L.: Nauka. 1970.
48. Щerba L.V. Ocherednыe problemы yazыkoznaniya. Izv. Akademii Nauk, OLYa, 1945. T.4, Vыp. 5.
49. Щerba L.V. Russkie glasnыe v kachestvennom i kolichestvetnom otnoshenii. - S.-Peterburg:,1912.
50. Щerba L.V. Fonetika fransuzskogo yazыka. Chast 1-teoreticheskaya. Glava 1. Vvedenie. V. Chto takoe zvuk rechi? // Istoriya ... yazыkoznaniya. Xrestomatiya. M.: Vыsshaya shkola, 1988.
51. Yakobson P.O., Fant G.M., Xalle M. Vvedenie v analiz rechi // Novoe v lingvistike. Vыp. I. 1962.